

3.

Η Μαρξική Κριτική της Νεωτερικότητας και το Πρόβλημα της Ορθολογικότητας της Ιστορίας

ΒΑΣΙΛΗΣ ΡΩΜΑΝΟΣ

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή εκθέτει την κριτική του Μαρξ στη Νεωτερικότητα αλλά και το εγχείρημα του ιστορικού υλισμού ν' ανασυγκροτήσει και να θεμελιώσει στο επίπεδο της πρακτικής ζωής την αρχή της ελευθερίας που ενυπάρχει στο επίπεδο των αναπαραστάσεων του σύγχρονου κόσμου. Το πρώτο τμήμα παρουσιάζει πώς ο Μαρξ εγείρει ένα πρόταγμα γύρω από τη δυνατότητα υλοποίησης του καταστατικού αυτού αιτήματος μέσα από ένα διάβαση της Νεωτερικότητας σε όρους της εξάπλωσης της εμπορευματικής αγοράς. Το δεύτερο παρουσιάζει τα γενικά γνωρίσματα της λειτουργίας του καπιταλισμού, ενώ το τρίτο μια ενδελεχή ανάλυση των συνεπειών της ανάπτυξης του (αλλοτρίωση της εργατικής δραστηριότητας, πραγματοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, πολιτική και ιδεολογική ξένωση). Το τελευταίο τμήμα αναλαμβάνει να παρουσιάσει το πρόβλημα της ιστορικής θεμελίωσης της ελευθερίας μέσω του ιστορικού υλισμού, αλλά και τα προβλήματα που προκύπτουν από την πίστη του Μαρξ ότι η κοινωνία της ελευθερίας (*κομμουνισμός*) αποτελεί το αναγκαίο προϊόν της δυναμικής ανάπτυξης του καπιταλισμού.

1. Ο Μαρξ και ο Νεωτερικός Λόγος της Ελευθερίας

Ο όρος «Νεωτερικότητα», όπως είναι γνωστό, αναφέρεται στην ιστορική ανάδυση της σύγχρονης δυτικής βιομηχανικής κοινωνίας. Καθώς όμως η άφιξη της σύγχρονης εποχής συνοδεύτηκε με μια προβληματική γύρω από τη δυνατότητα θεμελίωσης της κοινωνικής και πολιτικής ελευθερίας, ο όρος, σ' ένα δεύτερο επίπεδο, συνδέεται και με την προοπτική του κοινωνικού αυτο-

καθορισμού, της πολιτικής χειραφέτησης και μιας ορθολογικής διαφώτισης απαλλαγμένης από την παράδοση και τις προκαταλήψεις (Habermas, 1985: 1-11, 16-22). Ο λόγος της ελευθερίας αποτέλεσε το πρωταρχικό μέσο αυτοερμηνείας του σύγχρονου κόσμου σε τρία κεντρικά επίπεδα. Συνδέεται, κατ' αρχήν, με το αίτημα της λεγόμενης «επιστημονικής επανάστασης» για απελευθέρωση της γνώσης από μεταφυσικές αυταπάτες (μαγεία, προλήψεις, δεισιδαιμονίες) και την απόπειρα εγκαθίδρυσης επιστημονικών «νόμων» ως μόνο έγκυρο δρόμο προς την αλήθεια. Συνδέεται, κατά δεύτερο λόγο, με το αίτημα του ηθικού και πολιτικού αυτοκαθορισμού όπως αυτό διαμορφώθηκε από τα παραδείγματα της Αμερικανικής και της Γαλλικής επανάστασης και συνεπώς με τον πολιτικό αγώνα προς τη συγκρότηση μιας έννομης πολιτείας. Η προοπτική, βεβαίως, αυτή της ιδέας της ελευθερίας ως αυτοκυβέρνησης (*self-rule*), δεν περιορίζεται στη θέσπιση νόμων που εγγυώνται την ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων και αποτρέπουν τη βία ως μέσο κατάληψης της εξουσίας. Η μοντέρνα ιδέα της πολιτικής ελευθερίας απορρίπτει την ίδια στιγμή κάθε εξωτερικό των κοινωνικών σχέσεων υπερβατικό ον, φορέα ή αρχή που θα μπορούσε να επιβάλλει a priori κανόνες για τη δράση ή αδιερεύνητα κριτήρια που θέτουν περιορισμούς στον συλλογικό αυτοκαθορισμό. Η πολιτική αυτονομία, επομένως, σχετίζεται και με την αναγνώριση εγκόσμιων κανόνων και αξιών και συνεπώς με το γενικότερο αίτημα του εξορθολογισμού του κόσμου. Η απόρριψη, τέλος, a priori αρχών και φορέων συνδέεται και με την ελευθερία της εμπορευματικής αγοράς. Η οικονομική δραστηριότητα καλείται ν' αυτονομηθεί από την εποπτεία και ρύθμιση ενός απολυταρχικού κράτους, μια προοπτική που κατά την εκτίμηση των σύγχρονων ατόμων θα οδηγούσε στη συνολική επαύξηση του πλούτου των εθνών (Wagner, 1994: xii, 3, 5, 8).

Εξ αρχής, ωστόσο, η επάρκεια αυτού του γενικού σχεδίου επικρίθηκε κατά πολύ, όχι τόσο λόγω των συγκεκριμένων του προταγματικών αρχών, αλλά λόγω του αποκλεισμού πολλών κοινωνικών ομάδων από το λόγο της ελευθερίας. Η κριτική του Καρλ Μαρξ (1818-1883) επικεντρώθηκε ακριβώς στο επίπεδο της κοινωνικής ολοκλήρωσης αυτού του προτάγματος, στην αντίθεση, δηλαδή, που παρουσιάστηκε μεταξύ του λόγου και της πρακτικής της ελευθερίας από τις κοινωνικές ομάδες που τον υποστήριζαν. Σύμφωνα με την εκτίμηση του Μαρξ, οι αρχές της ελευθερίας και της χειραφέτησης απλά μεταμφίεζαν τα συμφέροντα της αναδυόμενης αστικής τάξης διότι στην πρακτική τους εφαρμογή, πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά και μόνο μέσω της ελευθερίας του εμπορίου, δηλαδή, μέσω μιας ολοφάνερα ψευδαισθητικής ελευθερίας που υπέκρυπτε την οικονομική ασυμμετρία στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.

Η αντίρρησή του αυτή εξηγεί επίσης και την τόσο αναμφίλεκτα αρνητική του στάση έναντι του σύγχρονου κόσμου. Η Νεωτερικότητα, κατά τον Μαρξ,

έχει έναν αντιφατικό και ανταγωνιστικό χαρακτήρα διότι συνδέεται με την έλευση του εμπορευματικού *καπιταλισμού* και ως εκ τούτου ενσαρκώνει το Διαφωτιστικό αίτημα της ελευθερίας αποκλειστικά και μόνο ως ένα αίτημα προς την ελευθερία της αγοράς και των οικονομικών σχέσεων. Στη βάση αυτήν, η όλη του σκέψη αποτελεί μια –πολλές φορές προκλητική– *κριτική* της καπιταλιστικής *πολιτικής οικονομίας*, μια προσπάθεια ανάδειξης δηλαδή, της δομικής επίδρασης και των δυσμενών συνεπειών της λειτουργίας της «εμπορευματοποίησης» στη σφαίρα κοινωνικών σχέσεων, των θεσμών και της πολιτικής οργάνωσης. Ο Μαρξ δείχνει ότι, καθώς αναδύεται από το βασιλείο της παραγωγής και της ικανοποίησης των συλλογικών αναγκών, η εμπορευματική σχέση σταδιακά κυριαρχεί και πάνω στο ζήτημα της νομομοποιημένης γνώσης (τεχνοεπιστήμη) ενώ στο τέλος διαπλάθει μια διαστρεβλωμένη συνείδηση που οδηγεί στη μειωμένη ανθρώπινη χειραφέτηση – αλλά και στην «πάλη» των υποταγμένων τάξεων ως μέσου για την επαναστατική της ανατροπή (MKK: 45-6' βλ., Wagner, 1994: 5' 2001: 3, 11' Αρόν, 1994: 208).¹

Είναι γνωστό, ωστόσο, ότι παρόλη την κριτική που άσκησε στην καπιταλιστική Νεωτερικότητα, ο Μαρξ δεν απέρριψε τα κανονιστικά αιτήματα του Διαφωτισμού ως τέτοια ούτε και ποτέ εγκατέλειψε την αφήγηση της ελευθερίας ως προοπτική του σύγχρονου κόσμου. Από μια δεύτερη σκοπιά, καμία απολύτως διάθεση δεν είχε να παραιτηθεί από το αίτημα της παροχής *αντικειμενικών* θεμελίων για τη γνώση. Η όλη του υλιστική ανάγνωση της ιστορίας, η «επιστήμη» του «ιστορικού υλισμού», σαφέστατα κατανοεί και εξηγεί το πεδίο της κοινωνίας και της ιστορίας στη βάση *a priori* «νόμων» ή α-ιστορικών κατηγοριών. Από μια τρίτη, τέλος, άποψη, το ουσιώδες χαρακτηριστικό της κριτικής του στη Νεωτερικότητα, δεν ήταν η κυριαρχία του οικονομικού παράγοντα *ως τέτοιου* πάνω στη νεωτερική κοινωνική ζωή. Σε αντίθεση με πολλούς σύγχρονους στοχαστές της Νεωτερικότητας –π.χ., Αντόρνο (Adorno)– που θεώρησαν τον υπερχαθορισμό των κοινωνικών, πολιτικών και επιστημονικών δραστηριοτήτων από τις οικονομικές πρακτικές ως πηγή όλων των δεινών, η ρίζα του προβλήματος, για τον Μαρξ, δεν βρίσκεται στην αυτονόμηση της οικονομίας, αλλά στην ελαττωματική οργάνωση του *καπιταλιστικού ειδικά* τρόπου παραγωγής. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα της Νεωτερικότητας δεν βρίσκεται στην απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων που συνόδευσε τον εκβιομηχανισμό της οικονομίας, αλλά

1. Αναφέρω τα έργα του Μαρξ στο κείμενο ακολούθως: το «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» ως MKK, τη «Γερμανική Ιδεολογία» ως GI, τα «Grundrisse» (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας) ως G, τα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» ως OΦΧ, τον «Πρόλογο» στη «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» ως ΣΚΠΟ, τις «Θέσεις για τον Φύσεμπραχ» ως ΘΦ και το «Κεφάλαιο» ως Κ. Πληροφορίες για τις εκδόσεις στη Βιβλιογραφία.

στην *ιδιοκτησία* τους, η οποία περιορίστηκε σ' ένα πολύ μικρό τμήμα του πληθυσμού (Wagner, 1994: 5-6· 2001: 11). Γι' αυτό, εξάλλου, το όλο έργο του Μαρξ, εκτός από κριτική του καπιταλισμού, αποτελεί επίσης και ένα εγχείρημα θεμελίωσης του κατάλληλου οικονομικού-κοινωνικού *περιβάλλοντος* μέσα στο οποίο αυτό το πρόβλημα θα επιλυόταν και στο οποίο το πρόταγμα της ελευθερίας θα μπορούσε αληθινά να πραγματοποιηθεί (*κομμουνισμός*).

Η έμφαση που, ωστόσο, έδωσε στο επίπεδο της οικονομικής οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας, τον έκανε να μεταφέρει την προβληματική της ελευθερίας από την επικράτεια της *κριτικής* και της θέσπισης των κατάλληλων ηθικών κανόνων (Καντ) στην επικράτεια της *παραγωγής* και της *αναπαραγωγής* της ανθρώπινης ζωής. Από τη στιγμή που, κατά την άποψή του, η ρίζα των προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου βρίσκεται στην ελαττωματική οργάνωση του βασιλείου της ικανοποίησης των αναγκών, η ελευθερία δεν μπορεί να συνδέεται (εν πρώτοις έστω) με τη θέσπιση ρυθμιστικών των κοινωνικών σχέσεων αρχών. Αντίθετα, πρέπει να συνδεθεί με τη δυνατότητα κυριαρχησης πάνω στη φύση μέσω της ανάπτυξης της *τεχνικής* και της *ορθολογικής* οργάνωσης της παραγωγής έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η αφθονία (*abundance*) και η επάρκεια (*efficiency*). Μόνο έτσι θα μπορούσε ν' αντιμετωπιστεί το ζήτημα της ικανοποίησης των συλλογικών αναγκών και θα καταργούνταν το τρέχον καθεστώς της φτώχειας και της ιδιοκτησιακής ανισότητας. Ο Μαρξ, έτσι, επανερμηνεύει την αξία της ελευθερίας *ανθρωπολογικά*. Η τελευταία δεν σημαίνει πλέον την *αυτονομία* (την ικανότητα του ηθικού υποκειμένου να κυριαρχήσει πάνω στην *εσώτερη* φύση του και να δράσει στη βάση καθολικών αρχών/Καντ) αλλά τη *χειραφέτηση* από την *εξώτερη* φύση, ενώ η έννοια της «πρακτικής» (*πράξις*) την *παραγωγή* υλικών αγαθών που ικανοποιούν τις ανάγκες, δηλαδή, τη δυνατότητα αυτοδημιουργίας του ανθρώπου μέσα στον κόσμο (*αυτοπραγματοποίηση/self-realization*) μέσω του παραδείγματος της παραγωγής. Μόνο μια τέτοια ελευθερία μπορεί κατά την άποψή του να θέσει τις παραμέτρους για τις άλλες (πολιτικές και κοινωνικές) ελευθερίες (Rundell, 1989: 169, 172-4, 190-2· Benhabib, 1986).

Αυτό που η ανάλυση αυτή επίσης δείχνει, είναι ότι το Μαρξικό πρόταγμα δεν έχει ως στόχο την ιστορική *υπέρβαση* της Νεωτερικότητας ως τέτοιας. Εκεί που ο *ρομαντισμός*, για παράδειγμα, επιχείρησε να υπερκεράσει τα δεινά του καπιταλισμού προβάλλοντας μια κοινωνία, οι αξίες της οποίας (ετερότητα, αυθεντικότητα, απελευθέρωση της ορμικής ζωής του ανθρώπου κ.λπ.) θα υπερέβαιναν τα κανονιστικά όρια του Διαφωτισμού, ο Μαρξ απλώς επιχειρεί την ιστορική *ανασυγκρότηση* της Νεωτερικότητας και δη της καπιταλιστικής της οικονομικής οργάνωσης. Στη βάση αυτή, και με όχημα μια «υλιστική» θεώρηση της ιστορίας, δείχνει ότι παρ' όλες τις δυσμενείς της συνέπειες, η απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων που είναι εγγενης στην καπιταλιστική παραγωγική ανάπτυξη, ενέχει τη βαθιά «θετική»

προοπτική (την «απελευθερωτική δυναμική») ότι οι ανθρώπινες δυνάμεις θα κυριαρχήσουν στο τέλος πάνω στη φύση και η ανθρωπότητα θα απολαύσει το βίωμά της στην αληθινή κοινωνία της ελευθερίας, τον κομμουνισμό (Heller, 1984: 44-9).

Επειδή, ωστόσο, ο καπιταλισμός περιέχει αυτή την ευρύτερη υπόσχεση για το μέλλον, μπορούμε να πούμε ότι η Νεωτερικότητα στο έργο του Μαρξ είναι αναγκαστικά «ημιτελής»: η χειραφέτηση δεν ολοκληρώνεται ως τέτοια στο άμεσο παρόν αλλά με τη μελλοντική έλευση του κομμουνισμού (Wagner, 2001: 3). Ακόμα, επειδή οι καταστατικές συνθήκες για την έλευση του κομμουνισμού κληροδοτούνται από την καπιταλιστική του «προϊστορία» – ο καπιταλισμός δεν είναι τίποτε άλλο από «επιτρεπτική προϋπόθεση» για την πραγματοποίησή του – η εικόνα που ο Μαρξ παρέχει για τη Νεωτερικότητα είναι και *αμφίσημη*. Η Νεωτερικότητα αποτελεί ταυτόχρονα μια ιστορική πραγματικότητα (*είναι*) και μια ιστορική δυνατότητα (*δέον*): είναι μια κατηγορία που καλύπτει τόσο την αντιφατική και διαιρετική «προϊστορία του καπιταλισμού», όσο και μια «δυναμικότητα» η οποία μπορεί να ολοκληρωθεί μόνο στην μετα-καπιταλιστική κοινωνία όπου η ποιοτική ανάπτυξη του «ολικού ανθρώπου» θα αντικαταστήσει τις σχέσεις που βασίζονται στην εργαλειοποίηση και την αλλοτρίωση της εργασιακής δραστηριότητας (Rundell, 1989: 115-6). Καπιταλισμός, με άλλα λόγια, και κομμουνισμός, αποτελούν τις δυο όψεις της Νεωτερικότητας για τον Μαρξ: ο πρώτος ως η *ήδη* εγκαθιδρυμένη πραγματικότητα απ' την οποία προέρχονται τα ανθρώπινα δεινά της εκμετάλλευσης και της αλλοτρίωσης και ο δεύτερος ως η *εν δυνάμει* πραγματικότητα που θα τα υπερκεράσει καθιδρύοντας το αληθινό βασίλειο της «χειραφέτησης». Ο κομμουνισμός δεν είναι παρά η ίδια η *γνήσια* Νεωτερικότητα («modernity proper») που καθιδρύει την ελευθερία στην *πράξη* (Heller, 1984: 46-7).

Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, ωστόσο, η όλη προοπτική της ιστορικής *ολοκλήρωσης* της Νεωτερικότητας έχει ένα ατυχές τέλος για τον Μαρξ. Κι αυτό διότι ο Μαρξ δεν ισχυρίζεται απλά ότι η αλλοτριωτική και εκμεταλλευτική νεωτερική πραγματικότητα δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ιστορική της προοπτική (μια κοινωνία της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, η έννομη δικαιοδοσία της οποίας θ' αναγνωρίζεται ως έγκυρη από τη δημόσια θέληση εγείροντας μια υποχρέωση υποταγής). Από μια δεύτερη άποψη, ο «ιστορικός υλισμός» του θεωρεί ότι η χειραφέτηση του ανθρώπου από τη φύση και το αποτέλεσμα της κοινωνίας των «συνεργαζόμενων παραγωγών» αποτελούν τα *αναγκαία* προϊόντα της ίδιας της δυναμικής ανάπτυξης του καπιταλισμού και των εγγενών του αντιφάσεων. Η ανάδειξη, όμως, αυτή του κομμουνισμού σε *αναπόδραστον μέλλοντος* της Νεωτερικότητας, νομιμοποιεί στο τέλος όλες τις αρνητικές συνέπειες της καπιταλιστικής ανάπτυξης (εκμετάλλευση, αλλοτρίωση κ.λπ.) και επομένως υποσκάπτει την ίδια την *κριτική* που ο Μαρξ ασκεί στο *παρόν* της.

2. Διαρθρωτικά Γνωρίσματα της Καπιταλιστικής Νεωτερικότητας

Το γεγονός ότι ο Μαρξ διαβάζει τη νεωτερική κοινωνία σε όρους της εξάπλωσης της καπιταλιστικής αγοράς, δεν οφείλεται τόσο στην ιστορική παρατήρηση. Πίσω από την εποπτεία ότι στον σύγχρονο κόσμο παρατηρήθηκε μια τεράστια, συγκριτικά με προηγούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς, έκρηξη της οικονομικής δραστηριότητας, ελλοχεύει το υλιστικό οικοδόμημα μιας «επιστήμης» του «κοινωνικού-ιστορικού», σύμφωνα με το οποίο, η ζωή και το σύνολο των δραστηριοτήτων των ιστορικών κοινωνιών (παρελθόντων, παρόντων ή μελλόντων), εδράζεται στον *τρόπο παραγωγής* τους. Από τη *Γερμανική Ιδεολογία* (1845) ήδη, ο Μαρξ έχει αναπτύξει μια «υλιστική» προσέγγιση της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας με σκοπό να καταδικάσει τον *ιδεαλισμό*, τη γενική άποψη ότι η ιστορική κατανόηση μιας κοινωνίας εδράζεται στη διαλεύκανσή του τι αυτή πιστεύει για τον εαυτό της, στην ανάδειξη, επομένως, των διαφορών μορφών της κοινωνικής της συνείδησης (ιδέες και πεποιθήσεις). Στην άποψη αυτή, αντιπαρατάσει την ιδέα ότι ο «τρόπος ζωής» μιας ιστορικής εποχής, η ίδια η κοινωνική της σκέψη και δραστηριότητα, μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με αναφορά στον τρόπο παραγωγής της και τον καταμερισμό της παραγωγικής δραστηριότητας που αυτός ορίζει.² Είναι η οικονομική δομή μιας κοινωνίας («*οικονομική βάση*»), συνεπώς, το σύνολο των αντιφατικών *κοινωνικών σχέσεων* (σχέσεις κυριαρχίας, υποταγής, ιδιοκτησίας ή τάξεων) όπως αυτές αντιστοιχούν σε καθορισμένες *παραγωγικές δυνάμεις* (εργαλεία παραγωγής, πρώτες ύλες και η ανθρώπινη εργατική δύναμη), η οποία καθορίζει το σύνολο των ιδεών και των νομικών και πολιτικών θεσμών που τα άτομα δημιουργούν και το οποίο σε κάθε περίπτωση «επιστεγάζει» ως «*εποικοδόμημα*» την παραγωγική τους δραστηριότητα:

Ο τρόπος παραγωγής δεν πρέπει απλώς να θεωρηθεί ότι αποτελεί την αναπαραγωγή της φυσικής ύπαρξης των ατόμων. Είναι μάλλον μια καθορισμένη μορφή δραστηριότητας αυτών των ατόμων, ένας καθορισμένος τρόπος εκδήλωσης της ζωής τους, ένας καθορισμένος *τρόπος ζωής* από μέρους τους (ΓΙ: 61).³

2. Για να κατανοηθεί, για παράδειγμα, η μεσαιωνική κοινωνία, ο υλιστής ερευνητής δεν θα πρέπει να εστιάσει σε τι πίστευαν οι άνθρωποι τότε (Θεός), αλλά στον τρόπο παραγωγής της (φεουδαλισμός) και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτόν (φεουδάρχης/δουλοπάροικος) όπως αντιστοιχούν στην επικρατούσα *τεχνική* (νερόμυλος), την παραγωγική μέθοδο που χαρακτηρίζει αυτό το παραγωγικό στάδιο: «[η υλιστική] άποψη της ιστορίας [δεν] αναζητεί σε κάθε περίοδο μια κατηγορία [έννοια], αλλά παραμένει σταθερά πάνω στο πραγματικό *έδαφος* της ιστορίας. Δεν εξηγεί την πρακτική από την ιδέα, αλλά εξηγεί το σχηματισμό των ιδεών από την υλική πρακτική... Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή καθορίζει τη συνείδηση...» (ΓΙ: 87, 68' βλ., ΣΚΠΟ: 8-9).

3. Επίσης: «[σ]ε όλες τις κοινωνικές μορφές υπάρχει μια καθορισμένη παραγωγή που... οι σχέσεις της καθορίζουν τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων σχέσεων» (G: 71).

Στη βάση της κεντρικής αρχής ότι η κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ζωή συνιστά «επιφαινόμενο» και «παραπλανητική εμφάνιση» της καθημερινότητας, ο Μαρξ εξάγει μια δεύτερη ομολογηθή θέση που υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη υπόσταση, αυτό που ο άνθρωπος «είναι» ως «φύση» ή «ουσία», διαμορφώνεται μέσα από την παραγωγική δραστηριότητα:

Ο τρόπος που τα άτομα εκδηλώνουν τη ζωή τους αντανακλά αυτό που ακριβώς είναι. Αυτό που αυτά είναι, συμπεφτει επομένως με την παραγωγή τους, και με το τι παράγουν και με το πώς το παράγουν. Αυτό που είναι τα άτομα εξαρτιέται έτσι από τους υλικούς όρους που καθορίζουν την παραγωγή τους... [Κατά συνέπεια, η] κοινωνική δομή και το κράτος εξελίσσονται συνεχώς μέσα από τη διαδικασία της ζωής καθορισμένων ατόμων, αλλά ατόμων όχι όπως θα μπορούσαν να παρουσιάζονται στη φαντασία τους ή στη φαντασία άλλων ατόμων, αλλά όπως *πραγματικά* είναι, δηλαδή έτσι όπως ενεργούν και παράγουν υλικά, και επομένως όπως δρουν σε καθορισμένα υλικά όρια, προϋποθέσεις και όρους, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους (ΓΙ: 61, 66· βλ. Yack, 1986: 277, 280· Ψυχοπαίδης, 1994: 169-70).

Δεν είναι καθόλου τυχαίο, επομένως, γιατί ο Μαρξ προσδιορίζει τη νεωτερική κοινωνική ζωή αναφερόμενος στον τρόπο παραγωγής της. Στη βάση αυτή, το νεωτερικό οικονομικό παράδειγμα είναι ένα στο οποίο το *κεφάλαιο* υπό τις διάφορες μορφές του –ως χρήμα (κινητό κεφάλαιο), ως γη, εργαλεία, υλικά παραγωγής, μηχανικός εξοπλισμός, απόθεμα έτοιμων αγαθών (σταθερό κεφάλαιο) ή ως εργατική δύναμη (μεταβλητό κεφάλαιο)– είναι το πρωταρχικό παραγωγικό μέσο. Η πιο πρόδηλη μορφή αυτής της «κεφαλαιοποίησης» του τρόπου παραγωγής είναι η εμφάνιση του κεφαλαίου ως χρήματος, το οποίο σταδιακά, αν και όχι αποκλειστικά, γίνεται στη θέση του *αντιπραγματισμού* το κυρίαρχο και οικουμενικό αξιακό ισοδύναμο: τα πάντα αποκτούν μια *τιμή* και μετασχηματίζονται σε μετρήσιμα αξιακά μεγέθη. Αυτό, για τον Μαρξ, δεν σημαίνει μόνο ότι το χρήμα επιτρέπει στον κάτοχό του την ευρύτερη δυνατή ευλυγισία και ελαστικότητα – την εύκολη ανταλλαγή των εμπορευμάτων στη σφαίρα της κυκλοφορίας⁴ και τη γρήγορη ρευστοποίηση των μέσων παραγωγής τα οποία μεταλλάσσονται σε χρήμα και ξανά

4. Στον *Πρόλογο* των *Grundrisse* ο Μαρξ διακρίνει συνοπτικά τέσσερις στιγμές του οικονομικού τομέα: ο κυρίαρχος τομέας της *παραγωγής* προσαρμόζει τα φυσικά αγαθά στις ανθρώπινες ανάγκες δημιουργώντας τα αντικείμενα που τις ικανοποιούν· ο τομέας της *διανομής* καθορίζει την αναλογία που το άτομο συμμετέχει σ' αυτά τα προϊόντα κατανέμοντάς τα σύμφωνα με κοινωνικούς νόμους· ο τομέας της *ανταλλαγής* (κυκλοφορίας) ανακατανέμει το ήδη κατανεμημένο σύμφωνα με τις κοινωνικές ανάγκες (τη διανομή) προϊόν προμηθεύοντας στο άτομο τα ιδιαίτερα προϊόντα που χρειάζεται, ενώ στον τομέα της *κατανάλωσης*, το προϊόν «γίνεται άμεσα υπηρέτης της ατομικής ανάγκης», δηλαδή, αντικείμενο ιδιοποίησης και ατομικής απόλαυσης (G: 57-8).

σε εμπόρευμα (πρβλ. *G*: 71). Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, το χρήμα «αυτονομείται» ως «μέσο» στη νεωτερική κοινωνία καθώς ορίζει έναν τύπο δοσοληψίας ο οποίος σταματά πλέον να βασίζεται στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων μέσω αυτού [C(ommodity)-M(oney)-C(ommodity)] και μετασχηματίζεται σ' έναν τύπο όπου η ανταλλαγή ξεκινά και τελειώνει με αυτό περνώντας από το εμπόρευμα [M(oney)-C(ommodity)-M(oney)] (*K I*: 329-36' βλ. Αρόν, 1994: 223-4). Τέλος, επειδή εκφράζει την αξία της ποσοτικοποίησης διαμέσου της οποίας σφυρηλατείται η κοινωνική ταυτότητα του καπιταλισμού, το χρήμα εγείρεται και ως ένα κυρίαρχο κοινωνικό σύμβολο το οποίο συν-καθορίζει και συν-διαρθρώνει τις νόρμες και τους κανόνες της κοινωνικής επικοινωνίας. Το χρήμα, με άλλα λόγια, σταματά να αποτελεί ένα απλό μέσο που «διευκολύνει» τις διαδικασίες της κοινωνικής συνδιαλλαγής και αρχίζει να προοιωνίζει τη φύση μιας ολόκληρης κοινωνίας: από μια φαινομενική έκφραση της αξίας (τιμή), γίνεται μια αυτόνομη μορφή επικοινωνίας καθ' αυτό, μια καθολική ύπαρξη *ανάλογη* με αυτήν της *γλώσσας* (Rundell, 1989: 178, 180-1' Zizek, 1994). Το χρήμα ταυτόχρονα συνδέει (μεσολαβεί) και διαχωρίζει τις κοινωνικές σχέσεις και την επικοινωνία που καθιερύεται μέσω της ανταλλαγής: είναι «το καθολικό μέσο του διαχωρισμού... και το πραγματικό συγκολλητικό στοιχείο... η χημική δύναμη της κοινωνίας... Είναι η καθολική πόρνη, ο καθολικός μαστροπός ανθρώπων και εθνών» (*ΟΦΧ*: 164).

Μια δεύτερη κι εξίσου σημαντική συνέπεια της συνολικής κεφαλαιοποίησης της κοινωνικής ζωής, είναι η καθυπόταξη της *εργατικής δύναμης* (της ικανότητας του εργάτη να παράγει) στο κεφάλαιο. Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας, όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, η εργασία αγοράζεται και πωλείται όπως κάθε άλλο αγαθό σύμφωνα με την ποσότητα του χρόνου (τις εργατοώρες) που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή και αναπαραγωγή του φορέα της. Η αξία του *μισθού*, δηλαδή, που ο καπιταλιστής καταβάλλει στον εργάτη έναντι της δημιουργικής ικανότητας που ο τελευταίος του πουλά, συμποσείται *μόνο* με την αξία των εμπορευμάτων που ο εργάτης χρειάζεται για να ζήσει και ν' αναπαραχθεί ως εργατική δύναμη. Έτσι, όμως, όπως τονίζει, από αυτοτελής δραστηριότητα (τέλος καθ' αυτό) και στοιχείο *αυτοπραγματοποίησης* (self-realization) του ανθρώπου, η εργασία υποβαθμίζεται σε απλό μέσο διαίωσης της βιολογικής του υπόστασης. Η εμπορευματοποίηση, συνεπώς, της εργασίας, σημαίνει, για τον Μαρξ, ότι από *συγκεκριμένο πρόσωπο* που συνδέεται οργανικά με το έργο του, ο άνθρωπος μετατρέπεται σε *αφηρημένο* παραγωγικό συντελεστή (ο παραγωγός ως «εργατικό δυναμικό») χωρίς ποιοτική διαφορά από τα αντικείμενα της δημιουργίας του. Γι' αυτό, εξάλλου, ποτέ δεν δίστασε να ισχυριστεί ότι ακόμα και μια αύξηση μισθού δεν μπορεί να επιστρέψει στον εργάτη την ανθρώπινή του υπόσταση και αξιοπρέπεια (Yack, 1986: 270, 276-7' Rundell, 1989: 104, 115' Αρόν, 1994: 226).

Ο Μαρξ αναφέρει, βεβαίως, ότι αντίθετα από τις αρχαίες δουλοκτητικές οικονομίες και τη δουλοπαροικία του μεσαιωνικού φεουδαλισμού όπου οι σχέσεις αφέντη-παραγωγού βασιζόνταν στην *κυριαρχία* του εκμεταλλευτή πάνω στην εργατική δύναμη του εκμεταλλεζόμενου (ειλωτεία ή δουλοπαροικία), η χρηματική σχέση μεταξύ του μισθωτού εργάτη και του καπιταλιστή πραγματοποιείται χωρίς την αναγκαστική ή την άμεση χρήση βίας. Οι φορείς της εργατικής δύναμης και οι κάτοχοι του κεφαλαίου είναι *ελεύθεροι* να μεταβιβάσουν αυτό που ο καθένας κατέχει στην αγορά όπου συναντώνται ως αγοραστές και πωλητές, μέσω ενός συμβολαίου που συνάπτουν αναμεταξύ τους το οποίο εκπροσωπεί τη νομική μορφή της ελεύθερης τους θέλησης. Επειδή, ωστόσο, ο εργάτης δεν μπορεί να ζήσει υπό το εμπορευματοκό καθεστώς αν δεν πουλήσει την εργατική του δύναμη, ο Μαρξ προσθέτει ότι στην πραγματικότητα δεν υφίσταται καμία επί της ουσίας υποκατάσταση των «φυσικών» σχέσεων πατριαρχίας που χαρακτηρίζουν τη σχέση αφέντη-δούλου. Εν τέλει, παρόλο που υπό την κυριαρχία της μπουρζουαζίας οι συνθήκες ζωής του εργάτη εμφανίζονται ως ελεύθερες και τυχαίες (ο εργάτης δεν χρειάζεται να απειληθεί με βίαια αντίποινα αν αρνηθεί να παραδώσει την εργατική του δύναμη), ο τελευταίος υπάγεται εξίσου σε δυνάμεις «τυφλής τύχης» (*Zufälligkeit*), με μόνη διαφορά ότι οι δυνάμεις αυτές δεν βασίζονται πλέον στη βίαιη κυριαρχία αλλά στον επί ποινη θανάτου οικονομικό εξαναγκασμό (Yack, 1986: 273-5· Cohen, 1978: 82-3).

Το δεύτερο ειδολογικό γνώρισμα του καπιταλισμού σχετίζεται με τη γενικευμένη στόχευση του *κέρδους*, το οποίο γίνεται ο κατ' εξοχήν κινητήριος μοχλός της οικονομικής δραστηριότητας. Ο Μαρξ εκφράζει το σημείο αυτό εμφατικά συγκρίνοντας την καπιταλιστική με την αρχαϊκή οικονομία. Ενώ στην τελευταία η παραγωγή διεξάγεται αποκλειστικά και μόνο με στόχο την ικανοποίηση των *κοινωνικών αναγκών* των παραγωγών, στον καπιταλισμό πραγματοποιείται προς χάριν της πώλησης του παραγόμενου προϊόντος στην αγορά και της μεγιστοποίησης του κέρδους των κατόχων των παραγωγικών μέσων – ένα κέρδος που, επιπρόσθετα, δεν πρέπει να καταναλωθεί αλλά να συσσωρευτεί ως κεφάλαιο για να ξαναεπενδυθεί στην παραγωγική διαδικασία. Υπάρχει, συνεπώς, μια τεράστια διαφορά μεταξύ τρόπων παραγωγής που επικεντρώνονται στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών και αυτών που αποσκοπούν στη μεγιστοποίηση του κέρδους: στους μεν πρώτους τα παραγόμενα προϊόντα αποτιμώνται σε όρους της *υποκειμενικής* τους ωφελιμότητας (*αξίας-χρήσης*), στους δε δεύτερους μεταμορφώνονται σε *εμπορεύματα* που αποτιμώνται σε όρους της *ανταλλακτικής* τους *αξίας*. Υπό το φως αυτής της διάκρισης, ο καπιταλισμός, για τον Μαρξ, είναι το σύστημα παραγωγής στο οποίο μοναδικός παραγωγικός στόχος είναι η απεριόριστη αύξηση της ανταλλακτικής αξίας – του χρήματος και του κεφαλαίου (Kolakowski I, 1978: 264· Yack, 1986: 270).

Η «λογική» αυτή του κέρδους και της κεφαλαιακής συσσώρευσης μεταφράζεται επίσης και σε μια αέναη ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής. Όπως τονίζει ο Μαρξ, η στόχευση του κέρδους επιβάλλει σε κάθε επιμέρους καπιταλιστή τη μείωση του κόστους ανά μονάδα παραγωγής, κάτι που συνεπάγεται μια αναπόδραστη αντιπαράθεση τόσο με τον κόσμο της εργασίας στη σφαίρα της παραγωγής όσο και με τους άλλους καπιταλιστές στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Και τα δυο αυτά μέτωπα αντιμετωπίζονται μέσω του *εκμηχανισμού* της παραγωγικής δραστηριότητας. Στη διαμάχη του με την εργασία, ο μεμονωμένος καπιταλιστής μπορεί να μειώσει το κόστος μόνο αν αρχίσει να υποκαθιστά το εργατικό δυναμικό με νέα πιο παραγωγική τεχνολογία. Η υιοθέτηση νέων τεχνικών, η αγορά βελτιωμένου τεχνολογικού εξοπλισμού και συνεπώς η ριζική και διαρκής ανανέωση των παραγωγικών μέσων, αποτελεί επίσης μονόδρομο γι' αυτόν αν θέλει να διατηρήσει το μερίδιό του στην αγορά και ν' αντιμετωπίσει τη συνεχή λειτουργία σ' ένα περιβάλλον ανταγωνισμού με άλλα κεφάλαια που παράγουν το ίδιο προϊόν ή κάποιο υποκατάστατο. Δεν είναι τυχαίο, ως εκ τούτου, γιατί ο Μαρξ επανειλημμένα τονίζει ότι στη νεωτερική κοινωνία οι παραγωγικές σχέσεις μεταξύ των απόμων απελευθερώνουν μια τόσο πρωτοφανή και σχεδόν ανεξέλεγκτη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που η ανθρωπότητα φτάνει στο σημείο να κυριαρχεί πάνω στη φύση αναλογικά περισσότερο απ' όλες μαζί τις προηγούμενες κοινωνίες:

[Η] αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, όλες γενικά τις κοινωνικές σχέσεις... Η αστική εποχή διακρίνεται απ' όλες τις προηγούμενες για τη συνεχή ανατροπή της παραγωγής, τον αδιάκοπο κλονισμό όλων των κοινωνικών καταστάσεων και για την αιώνια αβεβαιότητα και κινητικότητα... Αντίθετα, για όλες τις προηγούμενες παραγωγικές τάξεις, η αμετάβλητη διατήρηση του παλαιού τρόπου παραγωγής ήταν ο πρώτος όρος της ύπαρξής τους...// Η αστική τάξη, στην σχεδόν εκατόχρονη ταξική κυριαρχία της, δημιούργησε τόσο μαζικές και κολοσσιαίες παραγωγικές δυνάμεις όσο δεν μπόρεσαν όλες μαζί οι προηγούμενες γενιές (ΜΚΚ: 50, 52' βλ. Αρόν, 1994: 209).

Ο Μαρξ παρατηρεί, όμως, ότι η παρόλη την αύξηση του συνολικού κοινωνικού πλούτου, ο παραγωγικός πληθυσμός στον σύγχρονο κόσμο οδηγήθηκε σε μια διπλή διαδικασία *προλεταριοποίησης και εξαθλίωσης*. Η προλεταριοποίηση δηλώνει ότι οι πολυάριθμες κοινωνικές ομάδες (τεχνίτες, μικροαστοί, έμποροι, αγρότες ιδιοκτήτες, εναπομείναντες ευγενείς κ.λπ.) τείνουν να υπερκαθοριστούν από δυο μόνο τάξεις –την καπιταλιστική και την προλεταριακή– (ΜΚΚ: 46 κ.έ.: ΓΙ: 81-2, 85, 116-7), ενώ η εξαθλίωση την κατάσταση της φτώχειας και της αθλιότητας που χαρακτηρίζει το βιοτικό επίπεδο των προλεταρίων, το περίσσειμα της παραγωγικής προσπάθειας των οποίων ελέγγε-

ται αποκλειστικά από τους καπιταλιστές (Αρόν, 1994: 210-1, 216-7). Ο Μαρξ καταγράφει την κατάσταση της εκμετάλλευσης των παραγωγών υπό τις καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής με τη γενική κατηγορία της αλλοτρίωσης.

3. Συνέπειες της Καπιταλιστικής Λειτουργίας και Ανάπτυξης

ι. Αλλοτρίωση και Κοινωνική Αλλοτρίωση

Ο Μαρξ εκθέτει τα πιο χαρακτηριστικά του σχόλια πάνω στις συνέπειες της καπιταλιστικής ανάπτυξης στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* του 1844. Σ' αυτό το αδημοσίευτο αλλά σημαντικό για την εξέλιξη της σκέψης του έργο, παρουσιάζει τον καπιταλισμό ως έναν τρόπο παραγωγής ο οποίος παραβιάζει την «ανθρώπινη φύση», δηλαδή, τα πανανθρώπινα, οικουμενικά γνωρίσματα που προσιδιάζουν στην «ουσία» του εργαζόμενου υποκειμένου.

Σύμφωνα με τη *φιλοσοφική ανθρωπολογία* που αναπτύσσει στα *Χειρόγραφα*, ο άνθρωπος είναι μια «ειδολογική ύπαρξη» (*species-being*) (ΟΦΧ: 97, 99) που διαχωρίζεται από τα άλλα έμβια όντα στη βάση τεσσάρων δομικών ποιοτήτων. Ο άνθρωπος είναι, κατά πρώτο λόγο, ένα «εκ φύσεως» *δημιουργικό* ον διότι χρησιμοποιεί την εργατική του ικανότητα για να κατασκευάσει εκείνα τα μέσα παραγωγής (εργαλεία, τεχνολογία κ.λπ.) που του επιτρέπουν να κυριαρχήσει πάνω στη φύση η οποία ποτέ δεν του παρέχει άμεσα και πλουσιοπάροχα τους καρπούς της. Μέσα, ωστόσο, απ' αυτήν τη διαδικασία μετασηματισμού της, ο άνθρωπος φτιάχνει ελεύθερα και τον ίδιο του τον εαυτό ως ενεργό φορέα δράσης. Η ανθρώπινη φύση πραγματώνεται μέσα στη σφαίρα της παραγωγής και διαμέσου των αντικειμένων που δημιουργεί η ανθρώπινη *πράξις* (η *αυτοδημιουργία* ως αυτοπραγματοποίηση). Επειδή, ωστόσο, η παραγωγική δραστηριότητα απαιτεί τη συνολική κοινωνική προσπάθεια, η ανθρώπινη φύση δεν είναι *μονολογική* αλλά *συλλογική* ουσία.⁵ Ακολουθώντας ένα παρόμοιο σκεπτικό, ο Μαρξ αναφέρει επίσης τον άνθρωπο ως ένα *καθολικό* ον κληροδοτημένο με τη δύναμη μετασηματισμού ολόκληρου του κόσμου. Εκεί που τα ζώα παράγουν μόνο «ό,τι είναι αυστηρά αναγκαίο για τον εαυτό τους», ο άνθρωπος μπορεί να επιβάλλει στο αντικείμενο το δικό του «φυσικό του πρότυπο» αλλά και να υιοθετήσει εν δυνάμει «τα πρότυπα κάθε είδους» (ΟΦΧ: 99). Ο άνθρωπος είναι επίσης «οικουμενικός» διότι παράγει κι όταν ακόμη δεν το απαιτεί η «πίεση της άμεσης

5. Στις *Θέσεις για τον Φώνερχμπαχ* ο Μαρξ εκφράζει αυτό το σημείο ως εξής: «η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει μέσα στο μεμονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (ΘΦ 6η: 47).

φυσικής ανάγκης» (π.χ., τέχνη) (ΟΦΧ: 98). Τέλος, αντίθετα από τα ζώα, ο άνθρωπος είναι μια *συνειδητή* ύπαρξη με θέληση και αναστοχαστικότητα διότι «επιστρέφει» πάνω στο αντικείμενο της ζωτικής του δραστηριότητας παράγοντας ιδέες για τον κόσμο (φιλοσοφία, τέχνη, θρησκεία, ιδεολογία κ.λπ.) και τη θέση του μέσα σ' αυτόν (βλ. Μάρκους, 1978: κεφ. I & II).

Κατασκευάζοντας αυτή την κανονιστική «ανθρώπινη υπόσταση», ο Μαρξ αναπτύσσει ταυτόχρονα και ένα μέτρο για την κριτική του καπιταλισμού: η εργασία υπό τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής χάνει τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά της διότι αντί ν' αποτελεί έκφραση της δημιουργικότητας, της συνειδητότητας, της καθολικότητας και της συλλογικότητας του εργάτη, υποβαθμίζεται σε απλό μέσο διαιώνισης της ζωής του. Από υποκείμενο, έτσι, της παραγωγικής δραστηριότητας, ο εργάτης ολισθαίνει στο επίπεδο του αντικειμένου· από *ειδολογική ύπαρξη* ανάγεται σε *φυσική ύπαρξη*. Ο Μαρξ ορίζει τον ανταγωνισμό αυτό μεταξύ «ανθρώπινης ουσίας» (*human essence*) και «ανθρώπινης ύπαρξης» (*human existence*) με τον όρο *αλλοτρίωση* (*alienation*) που ετυμολογικά σημαίνει «γίνομαι ξένος προς τον εαυτό μου»: «η αποξενωμένη εργασία μεταστρέφει την *ειδολογική ύπαρξη των ανθρώπων*, τόσο τη φύση όσο και τις διανοητικές του ειδολογικές δυνάμεις σε μια ύπαρξη *ξένη* προς αυτόν και σ' ένα μέσο της ατομικής του ύπαρξης. Αποξενώνει τον άνθρωπο από το δικό του σώμα, από τη φύση όπως υπάρχει έξω απ' αυτόν, από την πνευματική του ουσία, την *ανθρώπινη ουσία του*» (ΟΦΧ: 99-100).

Πιο ειδικά, ο Μαρξ διακρίνει τρεις μορφές αλλοτρίωσης στα *Χειρόγραφα*. Η πρώτη αφορά στη σχέση του εργάτη προς το προϊόν της εργασίας του, το οποίο, επειδή γίνεται αντικείμενο ιδιοποίησης κάποιου άλλου, παρουσιάζεται στα μάτια του ως ένα «ξένο αντικείμενο» (ΟΦΧ: 93) επί του οποίου δεν ασκεί κανέναν έλεγχο: «το αντικείμενο που παράγει η εργασία, το προϊόν της, αντιστρατεύεται την εργασία σαν *κάτι αλλότριο*, σαν μια *δύναμη ανεξάρτητη* από τον παραγωγό» (ΟΦΧ: 92). Από τη στιγμή όμως που ο εργάτης εργάζεται μόνο για να ζήσει και εργάζεται μόνο για κάποιους άλλους, η εργασία του δεν είναι μόνο «εξωτερική» ως προς το αποτέλεσμά της αλλά και προς την ίδια του την ύπαρξη. Έτσι, ως δεύτερη μορφή αλλοτρίωσης, ο Μαρξ αναφέρει την αποξένωση του εργάτη από τον εαυτό του («αυτοαλλοτρίωση»), από την ίδια του, δηλαδή, την εργατική ικανότητα (ΟΦΧ: 95-6). Τέλος, ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι η αλλοτρίωση επέρχεται και από τη νόθευση του συλλογικού χαρακτήρα της παραγωγικής δραστηριότητας. Ο άνθρωπος υπό τον καπιταλισμό «*αποξενώνεται από τον άνθρωπο*» λόγω του εξαναγκαστικού καταμερισμού της εργασίας και της επιβεβλημένης διαφοροποίησης των ρόλων. Η ξένωση αυτή δεν σημαίνει μόνο ότι όλοι παραμένουν στο τέλος συνολικά αποξενωμένοι από την «ουσία του ανθρώπου», την ειδολογική ανθρώπινη υπόσταση (ΟΦΧ: 100). Σημαίνει επίσης, ότι η «κοινωνικότητα»

(*communality*) της εργασίας, ο συλλογικός της χαρακτήρας με την αμοιβαία συμπληρωματικότητα των ρόλων και τη συνολική εξάρτηση των παραγωγών μεταξύ τους, δεν εμφανίζεται ως μια *δια-προσωπική* σχέση του ενός προς τον άλλον, αλλά ως μια υποταγή σε σχέσεις που διαβιώνουν εξωτερικά και ανεξάρτητα απ' αυτούς. Η *ενότητα* του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας σε ένα και μοναδικό παραγωγικό σώμα και η *κοινωνική* παραγωγική δύναμη που γεννάται άμεσα από τη σύμπραξη και την κοινή υλική προσπάθεια, δεν επέρχεται από τα ίδια τα άτομα, αλλά από το *κεφάλαιο*, το οποίο με τη δύναμη μιας ξένης θέλησης, τα προσλαμβάνει και τα χρησιμοποιεί ως εμπορεύσιμες ανταλλακτικές αξίες (Márkus, 1982: 147-8).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η παραβίαση αυτή των ειδολογικών χαρακτηριστικών του εργαζόμενου υποκειμένου ισοδυναμεί με άμεση *οικονομική* εκμετάλλευση στο βαθμό που τα προϊόντα της παραγωγικής δραστηριότητας γίνονται αντικείμενα ιδιοποίησης από μια μειοψηφία ιδιοκτητών που τα ελέγχει, τα επισωρεύει, τα κεφαλαιοποιεί και στο τέλος τα επενδύει στους θεσμικούς μηχανισμούς της *ατομικής ιδιοκτησίας*. Εκεί που στους αρχαϊκούς σχηματισμούς η ιδιοκτησία, ως μορφή «συνεργατικής οικειοποίησης της φύσης», εξέφραζε τα συλλογικά κοινοτικά συμφέροντα, στη σύγχρονη καπιταλιστική της παραλλαγή καθρεπτίζει το ιδιωτικό συμφέρον και μόνον:

Η *ατομική ιδιοκτησία* είναι συνακόλουθα το προϊόν, το αποτέλεσμα και η αναγκαία συνέπεια της *αλλοτριωμένης εργασίας*, της εξωτερικής σχέσης του εργάτη προς τη φύση και τον εαυτό του... [E]ίναι το *προϊόν* της αλλοτριωμένης εργασίας και το *μέσο*, μέσα από το οποίο αλλοτριώνεται η εργασία, η *πραγμάτωση* αυτής της αλλοτρίωσης... Η *ιδιοποίηση* εμφανίζεται σαν *αποξένωση*, σαν *αλλοτρίωση* και η *αλλοτρίωση* εμφανίζεται σαν *ιδιοποίηση*, *αποξένωση* και η *αποξένωση* σαν αληθινή *αποδοχή στην πολιτική κοινότητα* (ΟΦΧ: 102, 103, 105).

Θα πρέπει να τονιστεί, πάντως, ότι παρόλο που η Μαρξική ανάλυση της αλλοτρίωσης εστιάζει στο κατ' εξοχήν *παραγωγικό* υποκείμενο (ο εργάτης), αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι το υποκείμενο που *ιδιοποιείται* τα προϊόντα της συλλογικής εργασίας παραμένει έξω από την όλη διαδικασία της ξένωσης. Ο κεφαλαιοκράτης, σύμφωνα με τον Μαρξ, υφίστανται την αλλοτρίωση έμμεσα, αφού δεν απολαμβάνει τα αγαθά που καρπύονται αλλά τα διαθέτει στην αγορά με στόχο την αναπαραγωγή της όλης διαδικασίας και επιπρόσθετα επειδή, όντας μέρος αυτής της αγοράς, γίνεται δούλος των νόμων του ανταγωνισμού. Στο τέλος, δηλαδή, και ο καπιταλιστής αλλοτριώνεται από έναν ανώνυμο και απρόβλεπτο μηχανισμό (Αρόν, 1994: 248). Μπορούμε, επομένως, να πούμε ότι η όλη λογική των επιχειρημάτων του Μαρξ στα *Χειρόγραφα* θέτει την αλλοτριωμένη εργασία ως μια κατηγορία που αφορά στην ανθρώπινη νεωτερική κατάσταση ως *τέτοια*. Σαφέστατα, ωστόσο, στο έργο

αυτό ο Μαρξ ορίζει την αλλοτρίωση σε όρους της ζωτικής δραστηριότητας του ιστορικά αντιπροσωπευτικού *ατόμου*. Αυτό βεβαιώνεται και από το γεγονός ότι διατυπώνει πολλές φορές την αλλοτρίωση σε όρους ενός *αισθήματος* αποξένωσης (*estrangement*) ή αδυναμίας (*powerlessness*), δηλαδή, σε *υποκειμενικούς* (βιωματικούς ή ψυχολογικούς) όρους. Στο πιο ύστερο έργο του, όμως, και ήδη από τη *Γερμανική Ιδεολογία*, μετατοπίζει το χαρακτηρισμό της αλλοτρίωσης προς το αντικειμενικό της νόημα προσδίδοντας στο φαινόμενο αυτό μια πιο ξεκάθαρα κοινωνική υπόσταση. Η αλλοτρίωση τώρα δεν πραγματοποιείται μέσω μιας «φαινομενολογικής αναγωγής» στις ζωτικές δραστηριότητες του «τυπικού ατόμου», αλλά μέσω μιας εννοιακής εστίασης στα *αντικειμενικά-δομικά* προβλήματα αναπαραγωγής των *κοινωνικοοικονομικών σχέσεων*. Κατά μια έννοια, δηλαδή, μετατοπίζει την προσοχή του στην *κοινωνική ολότητα* και στον ειδικό χαρακτήρα που η οικονομική αλληλεπίδραση λαμβάνει στην καπιταλιστική κοινωνία, χωρίς, βεβαίως, αυτό να σημαίνει ότι ξεχνά τη διασύνδεση μεταξύ της αντικειμενικής κατάστασης και της συνείδησης (Márkus, 1982: 142-3· Rundell, 1989: 179-80).

Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, έτσι, ο Μαρξ θεωρεί τη Νεωτερική κοινωνία ως γενικά αλλοτριωτική στο βαθμό που η καπιταλιστική της οργάνωση επιβάλλει έναν ανεξάρτητο από τη θέληση των ατόμων καταμερισμό της εργασίας. Υπό τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, «οι άνθρωποι έρχονται σε καθορισμένες, αναγκαστικές σχέσεις, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους» (ΣΚΠΟ: 8) διότι η κοινωνική δραστηριότητα δεν διαμοιράζεται εθελοντικά σύμφωνα με την αρχή της κοινωνικοποίησης αλλά με βάση το «φυσικό δίκαιο» (το δίκαιο του ισχυροτέρου). Το εργαζόμενο υποκείμενο, έτσι, υποτάσσεται σε κάποιο προκαθορισμένο κλάδο εργασίας και προσδιορίζεται από καθορισμένες (κλειστές) ταξικές σχέσεις (ΓΙ: 77-8) ή το καθεστώς σχέσεων που δημιουργεί η παγκόσμια αγορά (ΓΙ: 84). Ο Μαρξ παρατηρεί ότι όταν η κοινωνία παγιώνεται σε ξεχωριστές ομάδες, δημιουργείται ένα «σχίσμα» ανάμεσα στο *ιδιωτικό* και το *κοινό* συμφέρον (ΓΙ: 80), μια αντίθεση, δηλαδή, μεταξύ των συμφερόντων του εξατομικευμένου ατομιστή δρώντος και του «συμφέροντος» που αναδύεται εκ της «αμοιβαία[ς] αλληλεξάρτησης[ς] των ατόμων που ανάμεσά τους είναι καταμερισμένη η εργασία» (ΓΙ: 78).⁶ Άμεση συνέπεια αυτού του διαχωρισμού είναι ότι το σώμα των κοινωνικών σχέσεων και επαφών μεταξύ των ατόμων αποστραφίζεται των εγγενών του ιδιοτήτων (κοινωνικό δεσμό). Ως ένα σύστημα κοινωνικής εργασίας που ερμηνεύεται σε όρους του ιδιωτικού πράττειν και αναπαράγεται μέσω ατομικών μορφών ιδιοποίησης,

6. Ο Μαρξ διακρίνει το «συλλογικό συμφέρον» από τη «γενική θέληση» του Rousseau (*volonté generale*). Εκεί που το πρώτο προκύπτει από τα *πραγματικά* συμφέροντα των συσχετιζόμενων ατόμων, η δεύτερη υπάρχει μόνο στη *φαντασία*. Η γενική θέληση είναι η «απατηλή-φανταστική μορφή της συλλογικής ζωής» (ΓΙ: 79, βλ., 78).

η συνολική κοινωνία παρουσιάζεται στη βάση μιας «αφαίρεσης» από τις σκοπιές των επιμέρους δρώντων. Τα πλέον απομονωμένα άτομα χάνουν τον έλεγχο των αποτελεσμάτων των κοινωνικών τους δραστηριοτήτων με την έννοια ότι τα προϊόντα της συλλογικής τους παραγωγής στέκονται απέναντί τους ως αμετάτρεπτες αντικειμενικές συνθήκες ζωής (ως «ξένες δυνάμεις») οι οποίες καθορίζουν τη μοίρα τους σύμφωνα με τη δική τους λογική και ανεξάρτητα από τις όποιες προθέσεις τους (ΓΓ: 80· Márkus, 1982: 144-6· Ψυχοπαίδης, 1994: 159, 171). *Κοινωνική αλλοτρίωση*, επομένως, είναι η κατάσταση όπου:

η κοινωνική δύναμη, δηλαδή η πολλαπλασιασμένη παραγωγική δύναμη που γεννιέται από τη συνεργασία διαφόρων ατόμων, όπως αυτή καθορίζεται από τον καταμερισμό της εργασίας, παρουσιάζεται σ' αυτά τα άτομα, μια που η συνεργασία τους δεν είναι εθελοντική αλλά έχει προκύψει φυσικά, όχι σαν η δική τους ενωμένη δύναμη, αλλά σα μια ξένη δύναμη που υπάρχει έξω απ' αυτά, που αγνοούν την προέλευσή της και το σκοπό της, που επομένως δεν μπορούν να την ελέγξουν, που αντίθετα παίρνει από μια ιδιόφορμη σειρά φάσεων και σταδίων τόσο ανεξάρτητη από τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων, ώστε να διευθύνει στην πραγματικότητα αυτή τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων (ΓΓ: 80-1).

Ο Μαρξ, τέλος, θεωρεί το εν λόγω φαινόμενο ως αποκλειστικό δημιουργημένο της σύγχρονης κοινωνίας. Στις προκαπιταλιστικές οικονομίες η εργασία αναγνωρίζεται άμεσα και *ab-initio* ως μια *κοινωνική* διαδικασία – ανεξάρτητα από το αν αυτή ρυθμίζεται μέσω της *εξουσίας*, της *συναίνεσης* ή της *συνήθειας* και του μηχανισμού αξιώσεων-απαιτήσεών της. Στον καπιταλισμό, όμως, λόγω ακριβώς του περίτεχνου καταμερισμού των ρόλων, η εργασία γίνεται *απρόσωπη* και ο όποιος συντονισμός διεκπεραιώνεται στο πεδίο της *κυκλοφορίας* και του μηχανισμού της *αγοράς* – η οποία ακολούθως ανεγείρεται σε *οικουμενική* μορφή κοινωνικής επαφής διεισδύοντας σε όλες τις σφαίρες και ομογενοποιώντας όλους τους τύπους κοινωνικών δεσμών. Με άλλα λόγια, εκεί που σε όλες τις μη-εμπορευματικές οικονομίες, το παραγόμενο προϊόν φέρει, χάριν ενός δεσμού καθηκόντων ή συμφωνιών μεταξύ των ατόμων, το ειδικό αποτύπωμα μιας αμοιβαίας δι-ατομικής σχέσης πριν ακόμα κυκλοφορήσει, υπό τις συνθήκες της εμπορευματικής οικονομίας το προϊόν εμφανίζει έναν κοινωνικό χαρακτήρα μόνο στο βαθμό που κυκλοφορεί σε εμπορευματική μορφή (Cohen, 1978: 119-21). Στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ ορίζει το φαινόμενο αυτό όπου το αγαθό στερείται άμεσης κοινωνικής μορφής προγενέστερης της εμφάνισής του ως εμπορεύματος, ως *φетиχισμό* του εμπορεύματος. Πρόκειται για μια κατάσταση κατά την οποία ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής εκφράζεται αποκλειστικά και μόνο κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής, μια κατάσταση, συνεπώς, υποταγής του νεωτερικού ανθρώπου σε μια αγορά αφηρημένων ανταλλακτικών αξιών όπου οι παραγωγοί συνδέονται μεταξύ τους *εμμέσως* ως αγοραστές και πωλητές.

ii. Ο Φετιχιστικός Χαρακτήρας των Κοινωνικών Σχέσεων

Στη γενική του μορφή, ο Μαρξ ορίζει ως φετιχισμό το φαινόμενο κατά το οποίο ο *κοινωνικός* χαρακτήρας της ανθρώπινης εργασίας – η συλλογική, διαπροσωπική σχέση που δημιουργείται μεταξύ των παραγωγών από τη συνεργασία και τη μεταξύ τους επικοινωνία (*intercourse*)– εμφανίζεται στα μάτια τους ως μια σχέση μεταξύ των προϊόντων της εργασίας τους που αυτονομούνται και την αντικαθιστούν. Η κοινωνική σχέση, για παράδειγμα, μεταξύ του ράφτη και του μαραγκού παρουσιάζεται ως μια σχέση μεταξύ του παλτού και του τραπεζιού, με την έννοια ότι πραγματώνεται *μόνο* διαμέσου των εμπορευμάτων που οι παραγωγοί ανταλλάσσουν μεταξύ τους. Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης όπου οι ανθρώπινες συσχετίσεις υλοποιούνται ως εμπορικές συναλλαγές, είναι ότι οι άμεσες κοινωνικές σχέσεις «αντικειμενοποιούνται» (κληροδοτούνται με μια «υλικότητα») την ίδια στιγμή που τα προϊόντα της εργασίας «υποκειμενοποιούνται» (αποκτούν μια «κοινωνικότητα»): «οι αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ των παραγωγών, μέσα απ' τις οποίες βεβαιώνεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας τους, λαμβάνουν τη μορφή μιας κοινωνικής σχέσης μεταξύ των προϊόντων [της εργασίας τους]... [Μ]ια οριστική κοινωνική σχέση μεταξύ των ανθρώπων, προσλαμβάνει, στα μάτια τους, τη φανταστική μορφή μιας σχέσης μεταξύ πραγμάτων» (*K I*: 320, 321).

Ο Μαρξ συζητά το πολύπλοκο αυτό φαινόμενο όταν διατυπώνει τη θεωρία της *αξίας* στις πρώτες παραγράφους του *Κεφαλαίου*, όπου μεταξύ άλλων δείχνει ότι τα εμπορεύματα που κυκλοφορούν προς αγορά και πώληση στην καπιταλιστική αγορά αποτελούν αξίες πλασματικές που υπερβαίνουν την πραγματική τους «αξιακή ουσία» (*Wertsubstanz*). Σύμφωνα με το *Κεφάλαιο*, η αξία ενός αγαθού δεν είναι ένα γνώρισμα που κατά κάποιον μεταφυσικό τρόπο είναι εγγενές σ' αυτό. Αντίθετα, *πραγματοποιείται* μέσα από την κοινωνική (συλλογική και συνεργατική) συνεισφορά των ανθρώπινων σχέσεων, αποτελεί, δηλαδή, μια *ποιότητα* που εισάγεται από τον άνθρωπο στον κόσμο μέσω της εργασιακής διαδικασίας: μια «κρυστάλλωση κοινωνικής ουσίας». Ο χρόνος, επομένως, της εργασίας που αποκρυσταλλώνεται σε κάθε εμπόρευμα, οι «εργατώρες» που χρειάζονται για την παραγωγή του, αποτελούν, για τον Μαρξ, το μέτρο της: «ως αξίες, όλα τα εμπορεύματα δεν είναι παρά καθορισμένες μάζες στερεοποιημένου εργατικού χρόνου» (*K I*: 307). Ο εργατικός χρόνος είναι, εξάλλου, το μόνο μέγεθος που μπορεί να φέρει σε αξιακή ισοδυναμία διαφορετικούς τύπους, δεξιότητες και ποσότητες εργασίας και συνεπώς το μόνο *ποσοτικά μετρήσιμο* (δηλαδή, αξιακά ουδέτερο) στοιχείο που υπάρχει για την αντικειμενική εκτίμηση των πραγμάτων.⁷

7. Επειδή, βεβαίως, η ποιότητα της εργασίας διαφέρει και διαφορετικοί τύποι εργασίας

Ως αξίες χρήσης (ως υποκειμενικές χρησιμότητες) τα πράγματα είναι εξ ορισμού μη συγκρίσιμα και κατά συνέπεια μη-ανταλλάξιμα (*K I*: 303). Τα πράγματα συγκρίνονται μεταξύ τους μόνο ως ανταλλακτικές αξίες (ως αξίες που αποτιμώνται σε όρους άλλων αξιών) και ο εργατικός χρόνος το μόνο κοινό σ' αυτά μέγεθος, η «φαινομενική μορφή» μιας ποιότητας που περιέχεται στο εμπόρευμα (*K I*: 304): «ως αξίες χρήσης, τα εμπορεύματα ενέχουν, πάνω απ' όλα, διαφορετικές ποιότητες, αλλά ως ανταλλακτικές αξίες είναι κατά βάση διαφορετικές ποσότητες, που συνεπώς δεν περιέχουν το στοιχείο της αξίας χρήσης» (*K I*: 305).

Με αφετηρία αυτή την ιδέα της παραγωγής αξιών σε όρους της ανάλωσης ανθρώπινων δυνάμεων, ο Μαρξ προβληματίζεται πάνω στην ιδιαίτερη μορφή της ανάλωσης αυτής στην καπιταλιστική οικονομία, στο πλαίσιο της οποίας οι δυνάμεις παραγωγής είναι αντικείμενα ατομικής ιδιοποίησης που λειτουργούν ως εμπορεύματα. Παρατηρεί ότι ενώ η αξία του αγαθού εκχωρείται σ' αυτό εκ του ποσού της ομοιογενούς ανθρώπινης εργασίας που ενσωματώνει, στο πεδίο της κυκλοφορίας του στην καπιταλιστική αγορά, η αξιακή του ουσία υποκαθίσταται από την αγοραία του χρηματική τιμή η οποία υπερβαίνει την καθ' αυτό του αξία καθώς ενσωματώνει το κέρδος του καπιταλιστή (την υπεραξία που αυτός εξάγει από την παραγωγική διαδικασία). Το εμπόρευμα, δηλαδή, αλλάζει την ταυτότητά του κι από χρηστική αξία (από ένα εξατομικευμένο, απτό αντικείμενο που μπορεί να βρεθεί, να κλαπεί, ν' ανακαλυφθεί) εμφανίζεται ως ένας κάτοχος χρηματικής αξίας που συγκαλύπτει την ισοτιμία του σύμφωνα με τον εργατικό χρόνο που ενσαρκώνει (Rundell, 1989: 135-6, 179). Το εμπόρευμα, με άλλα λόγια, «διπλασιάζεται» σε αγαθό και χρήμα, σε «είναι» και «μη-είναι», ή όπως αναφέρει ο Μαρξ, παρουσιάζεται ως μια μυστηριακή ποιότητα, η αξία της οποίας δεν καθορίζεται πλέον από τον τομέα της παραγωγής, αλλά από τους αντικειμενικούς νόμους της κυκλοφορίας στην αγορά και την πρακτική της ανταλλαγής η οποία πλέον αρχίζει να καθορίζει τις αναλογίες της κοινωνικής εργασίας που πρέπει να αφιερωθούν για την παραγωγή του. Ο φετιχισμός, κατά πρώτο λόγο, αναφέρεται σ' αυτή ακριβώς την «ψευδή εμφάνιση» του αγαθού· αφορά στην υποκατάσταση της αξίας των προϊόντων από την αγοραία τους τιμή και στην ψευδαίσθηση ότι πηγή της αξίας δεν είναι η ανθρώπινη συλλογική εργασία που έχει επενδυθεί σ' αυτά, αλλά η υλική τους μορφή όπως παρου-

---

(π.χ., του χειρώνακτα, του ειδικευμένου εργάτη, του μηχανικού ή του διευθυντή) συμβάλλουν δυσανάλογα στην παραγωγή αξίας (Αρόν, 1994: 224-6), ο Μαρξ χρησιμοποιεί ως κοινό παρονομαστή τη «μέση κοινωνική εργασία» (*K I*: 306). Αυτή αναφέρεται στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο που απαιτείται για την παραγωγή μιας αξίας-χρήσης υπό συνθήκες παραγωγής που χαρακτηρίζονται ως ομαλές για μια δεδομένη κοινωνία. Η ομαλότητα αυτή, προσδιορίζεται από το μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εργατικής παραγωγικότητας (έντασης) που επικρατεί.

σιάζεται κατά την πράξη της ανταλλαγής στην αγορά, δηλαδή, η χρηματική τους τιμή. Το χρήμα (καθαρή ανταλλακτική αξία διαχωρισμένη από την αξία χρήσης), είναι το κατ' εξοχήν οικονομικό φετίχ διότι ταυτίζεται με την αξιακή ουσία καθ' εαυτή, μια ταυτότητα που το προάγει σε αντικείμενο οικονομικής ανάγκης (Cohen, 1978: 124).⁸

Ο Μαρξ παρατηρεί, ότι όταν η αξία του εμπορεύματος παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα των νόμων της αγοράς αντί της κοινωνικής συνεργατικής σχέσης που το δημιουργήσε, μια «επιφανειακή» κοινωνική «μορφή» αρχίζει και συγκαλύπτει το «υλικό περιεχόμενο»: τα πράγματα γίνονται σιγά-σιγά οι «φορείς» ενός κοινωνικού χαρακτηριστικού σε τέτοιο βαθμό που μετασηματίζονται σε άμεσες κοινωνικές δυνάμεις με μια ανάπτυξη ανεξάρτητη από τις ιστορικά εξελισσόμενες δεξιότητες των παραγωγών. Τα πράγματα, με άλλα λόγια, κληροδοτούνται με μια δημιουργική δύναμη που διακρίνει μόνο τον ίδιο τον άνθρωπο (Cohen, 1978: 116· Yack, 1986: 278). Γι' αυτό ακριβώς ο Μαρξ αναφέρει ότι στο φετιχισμό η κοινωνική σχέση μεταξύ των παραγωγών εμφανίζεται σ' αυτούς ως μια σχέση μεταξύ των εμπορευμάτων. Καθώς ο καπιταλισμός δημιουργεί και επεκτείνει την αναγκαιά για τη διαίωσή του τεχνική βάση, πραγματώνεται ένα τέτοιο καθεστώς όπου οι προσωπικές σχέσεις μετασηματίζονται σταδιακά σε υλικές σχέσεις και οι κοινωνικές σχέσεις σε σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Δεν είναι πλέον οι εργάτες που χρησιμοποιούν τα εμπορεύματα ως μέσα ικανοποίησης των αναγκών τους ή τα μέσα παραγωγής ως υλικά στοιχεία της παραγωγικής τους δραστηριότητας, αλλά τα εμπορεύματα και τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούν τους εργάτες ως «μαγιά» της δικής τους «αυτοπραγματοποίησης» (Yack, 1986: 274· Márkus, 1982: 148). Η συγκεκριμένη προσωπικότητα των ατόμων που μετέχουν σ' αυτήν τη διαδικασία της φετιχοποίησης είναι δε τόσο αδιάφορη (η υποκειμενικότητα καταπνίγεται και στο τέλος «εξαυλώνεται»), ώστε ο Μαρξ δεν μιλά πλέον για *αλλοτρίωση*, αλλά για μια γενικευμένη *πραγματοποίηση* (reification) των κοινωνικών σχέσεων (K III, κεφ. 48· βλ. Rundell, 1989: 142-4· Márkus, 1982: 149). Η πραγματοποίηση είναι η ακραία αυτή μορφή του φετιχισμού, όπου οι ανθρώπινες ιδιότητες, σχέσεις και δράσεις μεταλλάσσονται σε ιδιότητες, σχέσεις και δράσεις των πραγμάτων που οι άνθρωποι δημιουργούν.

Με τη συγκεκριμένη *σύμφυση* προσώπων και πραγμάτων (τα πρόσωπα *πραγματοποιούνται* και τα πράγματα *προσωποποιούνται* και λειτουργούν ως «υποκειμένα» των οικονομικών σχέσεων), το εμπόρευμα *«αυτονομείται»*

8. Κατά την ίδια έννοια, φετιχισμός υπάρχει όταν ένα ιδιαίτερο αντικείμενο, όπως ο χρυσός, ταυτίζεται με την αξία καθ' αυτή ή όταν το *κεφάλαιο* από απλό «συμπύκνωμα» συσσωρευμένης κοινωνικής εργασίας αποκτά χρηματοοικονομική απόδοση και αρχίζει να γεννά *τόκο*. Και στις δυο αυτές περιπτώσεις, κάτι που δεν είναι εγγενές στο αντικείμενο, «υποστασιοποιείται» και εμφανίζεται ως στοιχείο της ίδιας του της φύσης (Cohen, 1978: 117-8, 124).

από τον άμεσο παραγωγό του και απολαμβάνει μια *ανεξάρτητη* υπόσταση. Δεν θα πρέπει, κατά συνέπεια, να προκαλεί καμία έκπληξη γιατί ο ίδιος ο Μαρξ το ανακηρύσσει σε ένα σχεδόν *μυστικιστικό* αντικείμενο με υπερφυσικές δυνάμεις. Στην πραγματικότητα, η όλη ανάλυσή του τού φετιχισμού αρχίζει με μια θρησκευτική αναλογία: όπως ακριβώς στον θρησκευτικό κόσμο «τα προϊόντα του ανθρώπινου νου παρουσιάζονται ως ανεξάρτητα όντα με τη δική τους ζωή» (*K I*: 321), δηλαδή επενδύονται με μια φαντασιακή δύναμη που καθ' αυτά δεν έχουν, έτσι και τα υλικά αντικείμενα στην καπιταλιστική κοινωνία επενδύονται με επίπλαστα χαρακτηριστικά και εξωγενείς ιδιότητες. Ο Μαρξ, ωστόσο, σπεύδει να προκαταλάβει ότι η αναλογία με τη θρησκεία είναι μάλλον σχετική αφού οι ποιότητες που εκχωρούνται στο υλικό εμπόρευμα δεν είναι *φαντασιακές* (imaginary) αλλά *πραγματικές*. Η επίπλαστη δύναμη που, για παράδειγμα, κληροδοτείται στο «άγιο δισκοπότηρο» (θρησκευτικό φετίχ) αποδίδεται σ' αυτό *νοητικά*: είναι, δηλαδή, προϊόν μιας πολιτισμικής δραστηριότητας της *σκέψης*. Η επίπλαστη, όμως, δύναμη που εκχωρείται στο εμπόρευμα δημιουργείται από κάτι πολύ πιο «*αληθινό*» (για τον Μαρξ), την *παραγωγική πράξη*. Το οικονομικό φετίχ είναι, επομένως, για τον Μαρξ, μόνο μερικώς ανάλογο με το θρησκευτικό φετίχ διότι εμφανίζεται να είναι κληροδοτημένο με μια δύναμη την οποία κατέχει στον *πραγματικό* κόσμο (παρόλο που δεν είναι εγγενής σε αυτό) και όχι στον κόσμο της αυταπάτης και της ψευδαισθήσης. Ο οικονομικός φετιχισμός δεν είναι ένα υποκειμενικό φαινόμενο ή μια ψευδής αντίληψη της πραγματικότητας, όπως η ιδεολογική ψευδαισθήση (*illusion*), η ψυχολογική παραίσθηση (*hallucination*) ή η προληπτική πεποίθηση, αλλά ο ίδιος ο τρόπος μέσα από τον οποίο παρουσιάζεται η «αντικειμενική» πραγματικότητα των καπιταλιστικών σχέσεων. Η μόνη ψευδαισθήση στον οικονομικό φετιχισμό είναι η ψευδής εμφάνιση –ο αντικατοπτρισμός (*mirage*)– ότι το φετίχ κατέχει την επίπλαστη δύναμή του «φυσικά», εγγενώς και δικαιωματικά, ενώ στην ουσία τού έχει εξουσιοδοτηθεί από την υλική παραγωγή (Cohen, 1978: 115-6).

Το τελευταίο αυτό σημείο δείχνει ότι ενώ αναδύονται από την οικονομική σφαίρα, τα ψευδαισθητικά φαινόμενα βιώνονται και στο επίπεδο των *εμφανίσεων* ενός κόσμου και ότι, επομένως, η αλλοτρίωση «εξάγεται» από το πεδίο της παραγωγής στο πεδίο των *αναπαραστάσεων* που αυτός ο κόσμος παράγει. Ο ίδιος ο Μαρξ, χρησιμοποιεί τη γενική έννοια της αλλοτρίωσης όχι μόνο για ν' απεικονίσει τα αλλοτριωτικά φαινόμενα στην οικονομική σφαίρα, αλλά για να χαρακτηρίσει την ολότητα του πεδίου των εννοιών και των κατηγοριών μέσα από τις οποίες ένας κόσμος αποκτά συνείδηση του εαυτού και της ιστορικής του ταυτότητας. Το βασικό, ωστόσο, σχήμα της «αυτονόμησης» του προϊόντος από τον παραγωγό του και του «ελέγχου» τον οποίον ασκεί σε αυτόν παραμένει. Μόνο που τώρα, τα προϊόντα αυτά δεν είναι τα υλικά εμπορεύματα, αλλά ο υπεραισθητός κόσμος των «ιδεών» (ιδεολογία)

και των πολιτικών θεσμών (έθνος-κράτος) μες στους οποίους αυτές στεγάζονται, οι οποίες προβάλλονται ως μια «φανταστική απατηλή κοινότητα» που διαχωρίζεται από και διαστρεβλώνει την πραγματική (υλική) κοινωνική ζωή. Πρόκειται σαφέστατα για μια άλλη μορφή του *ετεροκαθορισμού* των κοινωνικών σχέσεων (Levine, 1978: 256-9, 264-5).

iii. Θεσμικός Εξορθολογισμός και Απομάγευση

Η νεωτερική κοινωνία είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, αλλοτριωτική και στη θεσμική της μορφή ως έθνος-κράτος και συνεπώς και στο γενικότερο επίπεδο της πολιτικής της οργάνωσης. Η εκτίμηση αυτή γίνεται σαφής όταν ειδοθεί σε αντιπαράθεση με τη φιλελεύθερη θέση των Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) και Τζων Λοκ (John Locke) –εδώ και των Ρουσσώ (Rousseau) και Χέγκελ (Hegel)– οι οποίοι θεωρούν ότι ο πολιτικός μηχανισμός του κράτους εκπροσωπεί το συλλογικό συμφέρον και την οικουμενική συναίνεση διότι συμβιβάζει σ' ένα υψηλότερο επίπεδο τις συγκρούσεις που εκπορεύονται από τα διαφορετικά ιδιωτικά συμφέροντα στη λαϊκή-πολιτική κοινωνία (*civil society*). Σε αναλογία με την αρχαία Εκκλησία του Δήμου όπου οι πολίτες συμμετείχαν χωρίς προσωπικό συμφέρον για το γενικό καλό, η φιλελεύθερη άποψη εκλαμβάνει το σύγχρονο κράτος ως μια *ουδέτερη* κοινότητα με συναινετική-ενοποιητική λειτουργία. Ο Μαρξ, ωστόσο, εκτιμά ότι, αντί της «γενικής θέλησης», το σύγχρονο κράτος εκπροσωπεί μάλλον την «ειδική θέληση» και τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης. Παρέχοντας, κατά πρώτο λόγο, ένα νομικό σύστημα που νομιμοποιεί την ατομική ιδιοκτησία, επικυρώνει άμεσα ένα καθεστώς αδικίας, ενώ θεσπίζοντας το μηχανισμό της φορολογίας ο οποίος ρυθμίζει μεροληπτικά και ετεροβαρώς τη διανομή του παραγόμενου πλούτου, αποδυναμώνει κάθε λόγο ενάντια αυτής της αδικίας. Θεσπίζοντας, κατά δεύτερο λόγο, νόμους που ρυθμίζουν τον αθέμιτο ανταγωνισμό μεταξύ των καπιταλιστών, το κράτος αποτρέπει τη σύσταση μονοπωλίων και προστατεύει τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς συνολικά εξασφαλίζοντας τα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης *ως όλου*. Επιβάλλοντας, τρίτον, μέσω των κατασταλτικών μηχανισμών της αστυνομίας και του στρατού την ομαλή λειτουργία των θεσμών, την εφαρμογή των νόμων και τη συνολική κοινωνική ευρυθμία, το κράτος *σταθεροποιεί* την παραγωγική ανάπτυξη, δηλαδή, την απρόσκοπτη και αέναη αναπαραγωγή των δυνάμεων και συνεπώς την εξουσία αυτών που τα κατέχουν. Παρέχοντας, τέλος, μέσω πολιτικών διαδικασιών όπως οι εκλογές και θεσμών όπως το κοινοβούλιο, μια *τυπική* έκφραση της ελευθερίας και της ισότητας των πολιτών, το κράτος δημιουργεί την ψευδαίσθηση της μαζικής συμμετοχής στην εξουσία και υποβοηθά την ηγεμονία της άρχουσας τάξης (Carnoy, 1984: 44-64). Για όλους αυτούς τους λόγους, ο Μαρξ θεωρεί ότι το σύγχρονο κράτος δεν λειτουργεί στο

τέλος παρά ως «όργανο» ταξικής κυριαρχίας. Η Νεωτερικότητα είναι, κατά συνέπεια, αλλοτριωτική και στο επίπεδο της πολιτικής της οργάνωσης στο βαθμό που η «συλλογικότητα», ως κράτος, εμφανίζεται ως μια απατηλή κοινότητα της συλλογικής ζωής αποσπασμένη από τη «γενική θέληση» της λαϊκής-πολιτικής κοινωνίας εκ της οποίας αναδύεται (ΓΙ: 116, 129). Αλλοτριώση υπάρχει όταν:

μέσα απ' αυτή την ίδια την αντίθεση ανάμεσα στα συμφέροντα του ατόμου και στα συμφέροντα της κοινωνίας, η τελευταία παίρνει μιαν ανεξάρτητη μορφή σαν κράτος, αποχωρισμένο από τα πραγματικά συμφέροντα του ατόμου και του συνόλου, και ταυτόχρονα σα μια φανταστική απατηλή κοινότητα, που πάντοτε όμως βασιζέται πάνω στους πραγματικούς δεσμούς που υπάρχουν σε κάθε οικογενειακό και φυλετικό σύνολο – όπως είναι οι δεσμοί σάρκας και αίματος, γλώσσας [και] ο καταμερισμός της εργασίας (ΓΙ: 78-9).

Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ στέκεται ιδιαίτερα στον ιδεολογικό ρόλο του κράτους, στο ρόλο, δηλαδή, των ιδεών-αξιών που κυφορούνται στη νεωτερική εποχή και οι οποίες στις πλείστες των περιπτώσεων στεγάζονται στους κρατικούς θεσμούς (σχολεία, φυλακές, κοινοβούλιο κ.λπ.). Αυτό που αποκαλεί *ιδεολογία*, το συνεκτικό σύστημα των ιδεών, νοημάτων και αξιακών κανόνων που κυκλοφορούν στο «εποικοδόμημα» της νεωτερικής κοινωνικής δομής (π.χ., ελευθερία, δικαιοσύνη, ανθρωπιά, ισότητα, νόμος, ο πολίτης, το Έθνος, ο λαός), παίζει έναν αντίστοιχο ρόλο με αυτόν της *θρησκείας* στις προνεωτερικές κοινωνίες. Κατ' αρχήν, όπως η θρησκεία, έτσι και η ιδεολογία αποτελεί ένα σύστημα αναπαράστασης (*discourse*) της πραγματικότητας, το οποίο στη βάση ενός κοινά αποδεκτού νοήματος ή συστήματος κοινών αξιών συνέχει και συγκολλά τα μέλη μιας ομάδας δημιουργώντας ένα συναινετικό στυλ σκέψης, μια κοινή συνείδηση της ολότητας και συνεπώς μια συλλογική ταυτότητα (ΓΙ: 67, 94-5). Κατά δεύτερο λόγο, η ιδεολογία, όπως και η θρησκεία, αποτελεί ένα πολύ ειδικό σύστημα παρουσίασης της πραγματικότητας, το οποίο τη θαμπώνει και τη διαστρεβλώνει. Η ιδεολογία είναι ταυτόχρονα ένας μηχανισμός *κατανόησης* (γνώσης και «παραγωγής της κοινωνικής συνείδησης») και *παρὰνόησης* μιας υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, ένας μηχανισμός, δηλαδή, κοινωνικής ψευδαίσθησης τα διανοητικά προϊόντα του οποίου παρουσιάζουν αντεστραμμένα (ως *camera obscura*) τη διαδικασία της πραγματικής ζωής. Κατά την ίδια έννοια που, για παράδειγμα, η κεντρική ιδέα του Θεού στον μεσαιωνικό κόσμο και οι αξίες που τη συνόδευαν (αγάπη, πίστη, αλληλεγγύη, ελπίδα κ.λπ.) αποτελούν το «όπιο» του δουλοπάροικου γιατί διαστρέφουν στη συνείδησή του την υλική πραγματικότητα του εκμεταλλευτικού φεουδαλικού συστήματος, έτσι και οι κυρίαρχες νεωτερικές αξίες της «ελευθερίας», της «ατομικότητας» και της «ισότητας», θαμπώνουν την αντίληψη του σύγχρονου προλετάριου διότι παρου-

σιάζουν την εργασία του ως μια ελεύθερη δημιουργία μέσα από την οποία «φτιάχνει» τον εαυτό του σ' αυτόν τον κόσμο και συμμετέχει ισότιμα με τους άλλους στη διαμόρφωσή του. Οι νεωτερικές αξίες, για τον Μαρξ, απλώς διαστρεβλώνουν την πραγματική κατάσταση της εργασίας, η οποία είναι καταναγκαστική κι επιβεβλημένη από τους οικονομικούς μηχανισμούς στους οποίους ο εργάτης συμμετέχει αναγκαστικά για να ζήσει και στους οποίους δεν έχει καμία παρέμβαση. Με παρόμοιο σκεπτικό, ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι και η κυρίαρχη νεωτερική ιδέα του «έθνους» παραποιεί τον αληθινό (*συγκρουσιακό*) τρόπο του είναι της νεωτερικής κοινωνίας. Το «έθνος» δεν είναι παρά ένα ιδεολόγημα, διότι την ίδια ακριβώς στιγμή που παρουσιάζεται ως «συλλογική ταυτότητα» *συγκαλύπτει* τις κοινωνικές αντιφάσεις και παρουσιάζει τη σύγχρονη πραγματικότητα ως ένα ενιαίο πεδίο πέραν και πάνω των επιμέρους ταξικών διαφορών. Όλα αυτά σημαίνουν, για τον Μαρξ, ότι στο βαθμό που η Νεωτερικότητα βιώνει την πραγματικότητά της μέσα από τον απατηλό κόσμο των ιδεών, σηματοδοτεί μια νέα «*εκ-μάγευση*» του κόσμου της. Μακράν από το να εξορθολογίζει τον κόσμο, η νεωτερική υποκατάσταση του Λόγου του Θεού από το Λόγο του Ανθρώπου και η αυτοκατανόηση του τελευταίου σε όρους *εγκόσμιων* αξιών, διαστρέφει το πραγματικό καθημερινό βίωμα μέσα στον εκμεταλλευτικό κόσμο της υλικής ζωής. Στο βαθμό, επομένως, που «[η] κοσμική βάση αποσπάται από τον εαυτό της και σταθεροποιείται στα σύννεφα, αποτελώντας έτσι ένα ανεξάρτητο βασίλειο» (*ΘΦ*, 4η: 46), ο σύγχρονος κόσμος είναι εξίσου *ετερόνομος* με το μεσαιωνικό του παρελθόν (Levine, 1978).

Ο Μαρξ, τέλος, συνδέει άμεσα τη θεωρία της ιδεολογίας με τη θεωρία της εξουσίας. Η διαστροφή της πραγματικότητας στη συνείδηση, αποτελεί έναν μηχανισμό διατήρησης και αναπαραγωγής των κατεστημένων εξουσιαστικών σχέσεων (*πολιτική αλλοτρίωση*)⁹ διότι κάνει τους υποταγμένους να υπακούουν *από μόνοι τους* στην κυριαρχική εντολή. Η διάπλαση, έτσι, της συνείδησης του εργάτη μέσω της ελευθερίας, η ψευδαίσθηση, συνεπώς, της συμμετοχής, κάνει *αποτελεσματικότερη* την ηγεμονία της άρχουσας τάξης η οποία δεν χρειάζεται πλέον να χρησιμοποιεί μόνο ωμή βία για να εξουσιάζει. Το «έθνος», παρόμοια, υποβοηθά την άρχουσα τάξη να διατηρηθεί στην εξουσία διότι με το να αναπαριστά την κοινωνία ως ένα *όλον* ενωμένο μέσα από ένα συλλογικό συμφέρον, «*εξουδετερώνει*» στη συνείδηση των υποταγμένων τα *ειδικά* τους συμφέροντα και ματαιώνει κάθε αντίσταση σ' αυ-

9. Οι επικρατούσες ιδέες μιας εποχής, είναι για τον Μαρξ πάντα προϊόντα της άρχουσας τάξης: «[ο]ι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες... [Η] τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής» (*ΓΙ*: 94).

τή.¹⁰ Στο σύνολό τους, επομένως, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί αποτελούν ταυτόχρονα μηχανισμούς *πολιτικής ισχύος*. Μετασχηματίζοντας αυτό που είναι απλώς μια *δυνατότητα κυριαρχίας* σε *αποτελεσματική κυριαρχία*, επικυρώνουν και αναπαράγουν την ανταγωνιστική διαίρεση της κοινωνίας.

Παρόλο που ο Μαρξ καταδεικνύει τις αντιφάσεις της νεωτερικής ορθολογικοποίησης του κόσμου μέσα από διάφορα επίπεδα, μπορούμε να πούμε ότι όλες οι «αρνητικές» κατηγορίες που υιοθετεί ενώνονται σ' ένα βαθύτερο επίπεδο. Αυτό που η θεωρία του «εποικοδομήματος» (*ιδεολογία*) και η θεωρία της «βάσης» (*φетиχισμός*) έχουν από κοινού, είναι το σχήμα της *αλλοτριώσεως*, δηλαδή, την αναστροφή της «αληθινής» σχέσης μεταξύ ατομικότητας και κοινότητας, η οποία ακολουθείται από μια *προβολή* της πραγματικής κοινότητας σε έναν «τρίτο», εξωτερικό κόσμο· μόνο που τη μια φορά αυτός ο κόσμος είναι ένας κόσμος «*ειδώλων*» (αφηρημένων αναπαραστάσεων που στεγάζονται στο υπερβατικό Βασίλειο των ιδεών), ενώ την άλλη, είναι ένα «*φετίχ*» (ένα υλικό αντικείμενο όπως το εμπόρευμα, το κεφάλαιο και προπάντων το χρήμα) που «ριζώνει στη γη». Θα μπορούσαμε, έτσι, να πούμε, ότι στην πρώτη περίπτωση τα ξενωτικά φαινόμενα είναι της τάξης της *πίστης* κι ότι έχουν να κάνουν με το «*ιδεαλιστικό*» βίωμα της πραγματικότητας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, είναι της τάξης της *αντίληψης* κι ότι έχουν να κάνουν με τις αλλοτριωτικές πραγματικότητες της καθημερινής ζωής: εκμετάλλευση, χρησιμοθηρία, ωφελμισμός, κανόνες της «κανονικής» οικονομικής συμπεριφοράς κ.λπ. Η διαφορά, βεβαίως, αυτή δεν είναι αδιάφορη. Η θεωρία της ιδεολογίας αποτελεί πρωτίστως μια θεωρία της *εξουσίας*, μια θεωρία, δηλαδή, του τρόπου *κυριαρχίας* που είναι εγγενής στο *κράτος* και στην ηγεμονία που ασκεί πάνω στην κοινωνία. Αναδεικνύοντας περισσότερο τον *εξευγενισμό* που υφίσταται η παραγωγή καθώς αναπαρίσταται στον κόσμο των ιδεών ως «ελεύθερη δημιουργία», ο Μαρξ δείχνει ότι το κράτος λειτουργεί ως μηχανισμός μέσω του οποίου η ταξική υποταγή αναπαράγεται και νομιμοποιείται. Ο φетиχισμός, από την άλλη, είναι κατά βάση μια θεωρία του αλλοτριωτικού χαρακτήρα των σχέσεων της καπιταλιστικής *αγοράς*, δηλαδή, του τρόπου υποταγής του ατόμου σ' έναν κόσμο υλικών αντικειμένων που κυριαρχούνται από τις δυνάμεις της. Εδώ ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας αντιπαράκειται στο φορέα της όχι μόνο στη «φαντασία» αλλά στην υλική πραγματικότητα, αντικειμενοποιημένη και προσωποποιημένη στο χρήμα και το κεφάλαιο (Balibar, 1995: 75-9).

Από μια δεύτερη σκοπιά, ωστόσο, η διαφορά αυτή δεν θα πρέπει να υπερ-

10. Το «έθνος», για τον Μαρξ, είναι εκπρόσωπος των *ιδιαιτέρων* συμφερόντων μιας τάξης η οποία παρουσιάζεται «σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας... [με] ιδέες [που έχουν] τη μορφή της καθολικότητας [που παρουσιάζονται, δηλαδή, ως] οι μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες...// σαν ένας 'αιώνιος νόμος'» (ΠΙ: 95 // 94).

τονιστεί. Με δεδομένο ότι ο ίδιος ο Μαρξ στην κριτική της θρησκείας και της ιδεολογίας δείχνει ότι η διαστρέβλωση της συνείδησης δεν είναι προϊόν της φαντασίας *ως τέτοιας* ή της ψευδαίσθησης αυτής καθ' αυτής της συνείδησης αλλά αποτέλεσμα της αυτονόμησης *γίνων ειδώλων*,¹¹ θα πρέπει ν' αναγνωριστεί ότι το σημαντικότερο «είδωλο» της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας είναι ο «φетиχιστικός» της χαρακτήρας. Το νέο *είδωλο* της Νεωτερικότητας είναι η μεταμόρφωση των συγκεκριμένων αξιών χρήσης σε αφηρημένες ανταλλακτικές αξίες, η εμπορευματική, δηλαδή, μορφή όλων των προϊόντων του ανθρώπου. Από την άλλη, ο Μαρξ επίσης τονίζει ότι ο σύγχρονος κόσμος είναι ολοκληρωτικά υλιστικός (φетиχιστικός) μόνο κατ' επίφαση και κατά τα φαινόμενα. Στην πραγματικότητα, ξαναγίνεται «μυθοπλαστικός» (ιδεολογικός) μέσα από τα ίδια του τα οικονομικά φετίχ, όταν, για παράδειγμα, οι διάφορες *υλικές* του επινοήσεις, όπως ο «ημερήσιος τύπος» ή ο «τηλέγραφος», διαδίδουν εντός δευτερολέπτων μηνύματα σ' ολόκληρο τον κόσμο και κατασκευάζουν σε μια και μόνο μέρα περισσότερους *μύθους* από όσους είχαν προηγουμένως κατασκευαστεί σ' έναν αιώνα (Gr: 73-4' βλ. Μάρκους, 1982: 146).

Θα πρέπει, τέλος, να τονιστεί, ότι ο τελικός στόχος της Μαρξικής κριτικής της Νεωτερικότητας δεν είναι η απλή *καταγραφή* των συνεπειών της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Παρόλο που το γενικό σχήμα της αλλοτρίωσης που υιοθετεί είναι αναμφισβήτητα μια ερμηνευτική *περιγραφή* του παρόντος, η ερμηνεία αυτή διενεργείται πάντα *υπό το πρίσμα* της επαναστατικής ανατροπής των εκμεταλλευτικών σχέσεων και της προοπτικής της ανθρώπινης απελευθέρωσης. Η αλλοτρίωση, επομένως, έχει μια *κανονιστική* υπόσταση στο έργο του Μαρξ: συνιστά μια αξιακή προοπτική προς το τέλος του *κομμουνισμού* το οποίο συνάδει με την *άρση* της και το οποίο τέλος είναι εγγεγραμμένο στην πραγματική ιστορία του σύγχρονου δυτικού κόσμου. Ο κομμουνισμός, στην ουσία, ολοκληρώνει τη Νεωτερικότητα διότι πραγματώνει τις καταστατικές της αρχές όχι μόνο στο επίπεδο της *συνείδησης* και των κοινωνικών *αναπαραστάσεων* του κόσμου, αλλά στην *πράξη*, δηλαδή, στο πεδίο της *κοινωνίας* και της υλικής ζωής.

11. Ενώ, για τον Μαρξ, οι ιδέες έχουν μια πολύ ισχυρή δύναμη κυριαρχίας (διατήρηση της δομής των οικονομικών ρόλων), η ισχύς τους δεν προέρχεται από τις ίδιες, αλλά από τις δυνάμεις παραγωγής όταν αυτές βρίσκονται υπό κάποιες ειδικές συνθήκες που οι ιδέες είναι ικανές να εκμεταλλευτούν. Η δύναμή τους εξηγείται από το διαχωρισμό που βασιλεύει στην αστική κοινωνία, από τη διαίρεση μεταξύ της πνευματικής και της υλικής εργασίας, από τις πρακτικές συγκρούσεις μεταξύ των ανθρώπων, προβλήματα τα οποία «εξευμενίζουν» και για τα οποία προσφέρουν μια εκ θαύματος λύση: «[το] ότι η κοσμική βάση υψώνεται πάνω από τον εαυτό της και σταθεροποιείται στα σύννεφα, αποτελώντας έτσι ένα αυτόνομο βασίλειο, μπορεί ακριβώς να εξηγηθεί μονάχα από την εσωτερική διάσπαση και την εσωτερική αντίφαση αυτής της κοσμικής βάσης... [H] γήινη οικογένεια είναι το μυστικό της ουράνιας οικογένειας» (ΘΦ 4η: 46).

4. Ο Κομμουνισμός και το Νόημα της Ιστορίας

Σε γενικές γραμμές, ο Μαρξ ορίζει τον κομμουνισμό ως ένα μελλοντικό «Βασίλειο των παραγωγών» στο οποίο η υψηλότερη τεχνολογική ανάπτυξη οδηγεί στην αποδέσμευση του ανθρώπου από τη φυσική ανάγκη. Επειδή, ωστόσο, η απελευθέρωση αυτή του ανθρώπου από το φυσικό περιορισμό πραγματώνεται μόνο μέσω ενός νέου τύπου οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας που διακρίνεται από τη συλλογική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων και την *ισότιμη* συσχέτιση όλων, ο Μαρξ θεωρεί επίσης τον κομμουνισμό ως τον κοινωνικό σχηματισμό που ενσαρκώνει την *πολιτική* και *κοινωνική* ελευθερία του συνολικού παραγωγικού σώματος. Πιο συγκεκριμένα, ως ένας κατά βάση *οικονομικός* κοινωνικός σχηματισμός, ο κομμουνισμός χαρακτηρίζεται από την αντικατάσταση του *επιβεβλημένου* καταμερισμού της εργασίας από έναν «αυθόρμητο» και «εθελοντικό» τύπο επιμερισμού του έργου στον οποίον κανένας δεν κατέχει μια αποκλειστική και μόνη σφαίρα δραστηριότητας ή ρόλο (ΓΙ: 80, 118) και όπου όλοι αποκτούν τα μέσα για να καλλιεργήσουν τις ικανότητές τους προς όλες τις κατευθύνσεις (ΓΙ: 115). Ο κομμουνισμός, κατά δεύτερο λόγο, αποτελεί έναν τρόπο παραγωγής στον οποίον ο έλεγχος και την κυριαρχία των παραγωγικών δυνάμεων ανήκει στην και διενεργείται από τη συνειδητή εξουσία των ενωμένων ατόμων (ΓΙ: 85, 119). Με την ιδιοποίηση, βεβαίως, αυτή, της ολότητας των δυνάμεων από τα ενωμένα άτομα, δεν υφίσταται πλέον «αντίθεση ανάμεσα στα συμφέροντα του ξεχωριστού ατόμου... και στο συλλογικό συμφέρον όλων των ατόμων που έχουν επικοινωνία ανάμεσά τους» (ΓΙ: 78). Ο τερματισμός, συνεπώς, της ατομικής ιδιοκτησίας (ΓΙ: 127) συνάδει με την κατάργηση της ίδιας της *ταξικής* κοινωνικής δομής (ΓΙ: 86). Ο Μαρξ, τέλος, ισχυρίζεται ότι όταν οι ταξικοί ανταγωνισμοί υποκαθίστανται από έναν τύπο συσχέτισης και συνεργασίας που αποτελεί αποκλειστικό δημιούργημα των ίδιων των ατόμων, καταργείται επίσης και η υποτέλεια του ανθρώπου σε ξένες δυνάμεις (*αλλοτριώση*) οι όποιες επιβάλλονται πάνω του και τον κυβερνούν (ΓΙ: 119). Ο κομμουνιστικός τύπος συννααστροφής είναι ένας όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του ενός αποτελεί συνθήκη για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων· είναι ένας τύπος, επομένως, που αντιστοιχεί στην πολύπλευρη ανάπτυξη του «*ολικού* ανθρώπου», η «*συλλογική*» ατομικότητα του οποίου αποτελεί μια μοναδική πολυσχιδεία της ολότητας των ανθρώπινων σχέσεων: «[σ]τα προηγούμενα υποκατάστατα της κοινότητας, στο κράτος κ.λπ., προσωπική ελευθερία υπήρχε μονάχα για τα άτομα που αναπτύσσονταν μέσα στις σχέσεις της κυρίαρχης τάξης... Η απατηλή κοινότητα, που σ' αυτήν έχουν ως τώρα συνενωθεί τα άτομα, έπαιρνε πάντοτε μιαν ανεξάρτητη ύπαρξη σε σχέση με αυτά... Στην πραγματική κοινότητα τα άτομα αποκτούν την ελευθερία τους στην ένωσή τους και διαμέσου της ένωσής τους» (ΓΙ: 115-6).

Η παραπάνω ανάλυση των καταστατικών του γνωρισμάτων, δείχνει ότι, στο επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης έστω, ο κομμουνισμός ολοκληρώνει τη Νεωτερικότητα. Αυτό δεν θα πρέπει να εκπλήσσει, αφού με την επεξεργασία μιας αντίληψης του κοινωνικού ως αποτελέσματος των συνεχώς αναπτυσσόμενων παραγωγικών δυνάμεων, ο Μαρξ προσδίδει στη θεμελίωση της υλιστικής επιστήμης του κοινωνικού μια εγγενώς ιστορική διάσταση που συλλαμβάνει τον κομμουνισμό ως την «εν σπέρματι» δυνατότητα του ίδιου του καπιταλισμού (Ψυχοπαίδης, 1994: 200). Πράγματι, παρόλη τη ριζική και πολλές φορές βίαιη κριτική που ασκεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η κοινωνική του σκέψη αναγνωρίζει την ίδια στιγμή τον *προοδευτικό* χαρακτήρα του τελευταίου και το *θετικό* ρόλο που αυτός παίζει στη *θεμελίωση* της «χειραφέτησης». Η καπιταλιστική Νεωτερικότητα αποτελεί «συνθήκη δυνατότητας» του κομμουνισμού λόγω τριών τουλάχιστον «θετικών» γνωρισμάτων της, όλα εκ των οποίων «διασφαλίζουν» την ιστορική πρόοδο στην αστική κοινωνία φέρνοντας αντιμέτωπες τις αστικές με τις προαστικές κοινωνίες.

Κατά πρώτο λόγο, σε αντιπαράθεση προς τον μάλλον *στατικό* χαρακτήρα των προ-νεωτερικών κοινωνιών, η σύγχρονη κοινωνία, λόγω της οικονομικής αύξησης και της βιομηχανοποίησης, παρουσιάζει μια απεριορίστη *δυναμική* στο επίπεδο της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης. Οι προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής είναι, κατά την εκτίμηση του Μαρξ, *συντηρητικοί* αν συγκριθούν με την πρόοδο που σημειώνεται στην τεχνολογία (τη «διαρκή επαναστατικοποίηση των μέσων») και την αποτελεσματικότητά της ν' αυξάνει το παραγόμενο προϊόν (μια «επιδημία υπερπαραγωγής»)· κι αυτό, όχι μόνο γιατί οι προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής δεν δίνουν κίνητρα στις υλικές δυνάμεις, αλλά επίσης διότι η πρόοδος που σημειώνεται μέσα τους είναι πολύ *αργή* σε σχέση με αυτήν που λαμβάνει χώρα στον καπιταλισμό. Ο τελευταίος, όμως, με την απεριορίστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σηματοδοτεί μια κίνηση της ανθρωπότητας πέραν της εξάρτησής της από την αναγκαιότητα και συνεπώς θέτει ο ίδιος τις παραμέτρους για την αυτο-υπέρβασή του· είναι εγγενώς προσανατολισμένος προς το *μέλλον* (MKK: 47, 49-52).

Κατά δεύτερο λόγο, η καπιταλιστική Νεωτερικότητα έχει, για τον Μαρξ, μια αναμφίβολα απελευθερωτική λειτουργία στο βαθμό που, σε αντίθεση με τις «ετερόνομες» προνεωτερικές κοινωνίες, θέτει σταδιακά την *επιστήμη* αντί της *θρησκείας* ως μόνη βάση για τη συσσώρευση της γνώσης. Η υποκατάσταση αυτή δεν οδηγεί μόνο στην προέκταση της *ορθολογικής* οργάνωσης του σύγχρονου κόσμου και στην εξασφάλιση της αφθονίας μέσω της βελτίωσης της τεχνικής. Ο επιστημονικός λόγος απογυμνώνει την ίδια στιγμή τις προκαπιταλιστικές κοινωνικές μορφές από όλες τις κανονιστικές δυνάμεις και τις μεταφυσικές παραδοχές στις οποίες «δοξικά» στηρίζονταν (Rundell,

1989: 190-2). Με την κυριάρχηση της «εργαλειακής» λογικής της τεχνοεπιστήμης πάνω στο πεδίο της παραγωγής (το οποίο πλέον συντονίζεται από «ορθολογικούς» σκοπούς και μέσα), ο άνθρωπος απαγκιστρώνεται από τους περιοριστικούς –για τη δράση κι επιλογή– φραγμούς των παραδοσιακών ηθών, εθίμων, κανόνων και αξιών που κατακερματίζονται («*shattered*»).¹² Η απελευθέρωση, ωστόσο, αυτή από τη χαλιναγώγηση της παράδοσης, αποτελεί, για τον Μαρξ, όρο για τον κομμουνισμό, διότι συναρτά όλες τις ομάδες της ανθρωπότητας στη βάση μιας *κοινής* πορείας. Χωρίς τη διάλυση όλων των τοπικών κοινοτήτων που πρότερα έμμεσα ή άμεσα ρύθμιζαν και περιόριζαν την παραγωγική δραστηριότητα των ατόμων, χωρίς, δηλαδή, τη μετατροπή της ιστορίας σε *παγκόσμια ιστορία* (ΓΓ: 84), ο κομμουνισμός είναι αδύνατος.

Ο καπιταλισμός, τέλος, δεν διαλύει μόνο όλες τις διατομικές σχέσεις εξάρτησης και τους κοινωνικούς δεσμούς μέσω των οποίων οι τοπικές κοινότητες συνένωναν τα άτομα (την ίδια στιγμή που τα απομόνωναν από ευρύτερες επαφές): ούτε και τους υποκαθιστά απλά με μια «σύνδεση του ατόμου με όλους», υλοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια οικουμενική ανάπτυξη των κοινωνικών δραστηριοτήτων, των αναγκών και των ικανοτήτων. Η διεύρυνση της αγοράς, η οικουμενικοποίηση των σχέσεων ανταλλαγής και η συνένωση στη βάση καθολικευμένων πλέον αξιών («ανθρωπότητα», «ελευθερία»), δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάδυση μιας πιο οικουμενικοποιημένης *ατομικότητας*. Παρόλο που, για τον Μαρξ, η διαδικασία εξατομίκευσης στο σύγχρονο κόσμο είναι *ipso facto* μια μορφή αποπροσωποποίησης (*depersonalization*) του ατόμου (η κοινωνικοποίηση διαμεσολαβείται πάντα από τους προκαθορισμένους νόμους του κεφαλαίου), ο καπιταλισμός θέτει σαφώς τις προϋποθέσεις για την έλευση του «ολικού» ανθρώπου (Heller, 1984: 44-55· Rundell, 1989: 119 κ.έ.).

Αυτό που η παραπάνω ανάλυση δείχνει, δεν είναι μόνο ότι ο καπιταλισμός ενέχει μια εν δυνάμει «απελευθερωτική» λειτουργία. Δείχνει επίσης ότι λόγω ακριβώς των «θετικών» γνωρισμάτων του αποτελεί την απαραίτητη συνθήκη για την πραγματοποίηση του κομμουνισμού. Στην πραγματικότητα, όπως τονίζει ο Μαρξ, ο κομμουνισμός δεν είναι ένα κάποιο «υπερβατικό πέρας» της ιστορίας. Αποτελεί, αντίθετα, ένα *τέλος* που μορφοποιείται εσωτερικά της *αένας* *προόδου* της καπιταλιστικής παραγωγικής δραστηριότητας, και, όπως διατείνεται στη θεωρία του «ιστορικού υλισμού», μέσα από τις

12. «Όλες οι σταθερές, σκουριασμένες σχέσεις και η ακολουθία τους από παλιές σεβάσιμες παραστάσεις και αντιλήψεις διαλύονται, κι όλες οι νεοσχηματισμένες παλιώνουν αμέσως, πριν προφτάσουν να γίνουν σκέλεθρα. Καθετί σταθερό και ακλόνητο κλονίζεται, καθετί ιερό βεβηλώνεται, και οι άνθρωποι αναγκάζονται επιτέλους να δουν με καθαρό μάτι τη θέση τους στη ζωή και τις μεταξύ τους σχέσεις» (ΜΚΚ: 50).

έσχατες αντιφάσεις που αυτή η πρόοδος δημιουργεί στο επίπεδο των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων. Ο Μαρξ, συνεπώς, παρουσιάζει τη μετάβαση στον κομμουνισμό ως κάτι που κατά κάποιον τρόπο «εγκυμονείται» από τον ίδιο τον καπιταλισμό. Σύμφωνα με την υλιστική του ανάλυση της ιστορίας, η συνεχής και απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων ανά το χρόνο, η οποία πυροδοτείται από την ίδια την καπιταλιστική εκβιομηχάνιση, «συγκρούεται» με την ατομική ιδιοποίηση αυτών των δυνάμεων (μια «αντίφαση» μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και οικονομικής οργάνωσης) που περιορίζει την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Τότε όμως οι υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις εξαναγκάζονται να προσαρμοστούν στη (να γίνουν «συμβατές» με τη) νέα τεχνολογία, διότι διαφορετικά θα παρεμπόδιζαν την περαιτέρω ανάπτυξή της, την οποία δεν μπορούν να εμποδίζουν για πάντα. Η σχέση καπιταλιστή-προλετάριου, με άλλα λόγια, δεν μπορεί να είναι η κατάλληλη παραγωγική σχέση σε μια κοινωνία υψηλότερης τεχνολογίας αφού στα χέρια των απομονωμένων ατόμων οι εξελιγμένες παραγωγικές δυνάμεις δεν μπορούν να είναι λειτουργικές. Σε κάθε περίπτωση, μια τέτοια κοινωνία υψηλής τεχνολογίας θα χρειαζόταν τόσο έναν περιπλοκότατο και πολύ εξειδικευμένο καταμερισμό της εργασίας (δηλαδή, όχι μια απλή δυιστική σχέση) όσο και έναν υψηλότατο βαθμό πνευματικής καλλιέργειας και ειδίκευσης των εργατών της (δηλαδή, όχι προλετάριους). Στην αντινομία, επομένως, αυτή που η παραγωγική εξέλιξη δημιουργεί, οι νέες δυνάμεις θα έρθουν «σε σύγκρουση» με τις υφιστάμενες σχέσεις, ή, καλύτερα, θα «επιλέξουν» εκείνες τις οικονομικές δομές υπό τις οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και οι οποίες θα προωθήσουν την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Ο Μαρξ αναφέρει ότι η μόνη κοινωνική δομή που είναι συμβατή με την απεριόριστη παραγωγική ανάπτυξη είναι αυτή ενός δικτύου *ισότιμων* κοινωνικών σχέσεων στο οποίο η μάζα έχει τη δυνατότητα να απολαύσει και να καταναλώσει το παραγόμενο προϊόν και επομένως να ανατροφοδοτήσει τη νέα παραγωγική ανάπτυξη. Η συμφιλίωση της αντίθεσης, δεν μπορεί, συνεπώς, να επέλθει με μια *οπισθοδρόμηση* σε «στενότερες» μορφές παραγωγικής δραστηριότητας. Η αντίφαση θα επιλυθεί με τη μετατροπή της αστικής κοινωνίας σε κομμουνιστική και μέσω του επαναστατικού αγώνα, ο οποίος παρεμβαίνει ως *φορέας* που οδηγεί στη συλλογική κατοχή του κοινωνικού πλούτου. Η αρνητική οικουμενικότητα του καπιταλισμού, έτσι, μετατρέπεται σε θετική οικουμενικότητα και η καθολική αποστέρηση σε συλλογική ιδιοποίηση (ΣΚΠΟ: 8' ΓΙ: 77, 85, 112, 120-2' Cohen, 1978: κεφ. vi & vii).

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, η οποία στο υλιστικό σύμπαν του Μαρξ λαμβάνει τη μορφή ενός *a priori νόμου* της ιστορικής εξέλιξης, ο καπιταλισμός αναδεικνύεται σε *προοίμιο* της έλευσης του κομμουνισμού. Είναι η πραγματική ιστορική βάση για μια νέα κατάσταση της κοινωνίας, η αφητηρία που υπαινικτικά σκιαγραφεί μια σχηματιζόμενη ιστορική κίνηση του

μέλλοντος (Ψυχοπαίδης, 1994: 217-8): «[ο κομμουνισμός δεν είναι μια] *κατάσταση πραγμάτων* που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα *ιδεώδες* που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. [Είναι, αντίθετα, η] *πραγματική* κίνηση... [ο]ι όροι [της οποίας] προκύπτουν από τις προϋποθέσεις που τώρα υπάρχουν» (ΓΙ: 81-2). Ενώ, ωστόσο, η ανάλυση του Μαρξ δείχνει ότι ο κομμουνισμός δεν προϋποθέτει κανενός τύπου υπερβατική θεμελίωση, την ίδια στιγμή τον παρουσιάζει και ως *αναγκαίο* προϊόν της εξέλιξης. Ο Μαρξ δεν λέει ότι ο κομμουνισμός είναι μια «πιθανότητα», μια «δυνατή» μορφή εξέλιξης των καπιταλιστικών αντινομιών και λειτουργικών ασυμβατοτήτων, αλλά το αναγκαστικό τους (αν όχι μοιραίο) αποτέλεσμα. Ξεκάθαρα, δηλαδή, η θέση του Μαρξ είναι αξεχώριστη από την ιδέα μιας ανοδικής, ομοίμορφης και προοδευτικής ιστορίας που εξορκίζει τις συνθήκες του παρόντος ν' αποδείξουν στη δυνατή εξέλιξή τους την αναγκαιότητα της ελευθερίας. Λέει στα *Grundrisse*:

Η αστική κοινωνία είναι η πιο εξελιγμένη και πολύμορφη ιστορική οργάνωση της παραγωγής. Γι' αυτό οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της, η κατανόηση της διάρθρωσής της, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ταυτόχρονα τη διάρθρωση και τις σχέσεις παραγωγής όλων των εξαφανισμένων κοινωνικών μορφών, που με τα δικά τους συντρίμια και στοιχεία οικοδομήθηκε, που υπολείμματά τους, ως ένα βαθμό αξεπέραστα ακόμα, εξακολουθεί να κουβαλά μαζί της, που απλές νύξεις τους αναπτύχτηκαν μέσα σ' αυτή σε διαμορφωμένες σημασίες κ.λπ. Όπως η ανατομία του ανθρώπου είναι κλειδί για την ανατομία του πιθήκου, έτσι και η αστική κοινωνία μας δίνει το κλειδί για την αρχαία κ.λπ. Και γενικά, η λεγόμενη ιστορική εξέλιξη βασίζεται στο ότι η τελευταία μορφή θεωρεί τις προηγούμενες σαν βαθμίδες που οδηγούν στην ίδια (G: 70, τα πλάγια δικά μου).¹³

Η θέση αυτή των *Grundrisse*, δεν αναδεικνύει μόνο την αστική κοινωνία ως μια υπερϊστορική κατηγορία που χρησιμοποιείται για τη θεωρητική ανακατασκευή των προαστικών σχηματισμών. Από μια δεύτερη άποψη, απλώς επαναλαμβάνει την κεντρική υπόθεση του ιστορικού υλισμού ότι η ιστορία είναι μια εγγενώς ενοποιημένη και συνεκτική αλληλουχία τρόπων παραγωγής (*συνέχεια*), όπου τα προϊόντα της δραστηριότητας των παλαιότερων γενεών (υλικά, κεφάλαια, παραγωγικές δυνάμεις) καθορίζουν *αιτιακά* τις συνθήκες ζωής των διάδοχων γενεών και προσδιορίζουν συνακόλουθα τη γραμμική (λογική) κατεύθυνση της αλλαγής τους (*εξελικτικότητα*) προσδίδοντάς τους «μια καθορισμένη ανάπτυξη, έναν ειδικό χαρακτήρα» (ΓΙ: 88, βλ. 83). Η

13. Στην *Εισαγωγή* της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ είχε επίσης γράψει ότι οι βιομηχανικά πιο ανεπτυγμένες χώρες έδειχναν στις λιγότερο ανεπτυγμένες «την εικόνα του μέλλοντός τους» (K I: 296).

υλιστική ανάγνωση της ιστορίας, δημιουργεί μια *περιοδοποίηση* στην ιστορία όπου κάθε νέο στάδιο στον καταμερισμό της εργασίας αποτελεί ένα «παράδειγμα» που αντικαθίσταται από ένα άλλο σε μια *προοδευτική διαδοχή* που οδηγεί στον κομμουνισμό:

Σε γενικές γραμμές, ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός, και ο σύγχρονος αστικός τρόπος παραγωγής μπορούν να ανακηρυχθούν ως *προοδευτικής* ανάπτυξης εποχές στον οικονομικό σχηματισμό της κοινωνίας. Οι αστικές παραγωγικές σχέσεις αποτελούν την τελευταία αντιφατική μορφή της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής, αντιφατική όχι με την έννοια μιας ατομικής αντίφασης, αλλά μιας αντίφασης που γεννιέται από τους όρους της κοινωνικής ύπαρξης των ατόμων. Εν τούτοις, οι παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύσσονται μέσα στους κόλπους της αστικής κοινωνίας δημιουργούν ταυτόχρονα τους υλικούς όρους για να λυθεί αυτή η αντίφαση. Με αυτόν λοιπόν τον κοινωνικό σχηματισμό ολοκληρώνεται η προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας (ΣΚΠΟ: 9^ο βλ. ΓΙ: 120-1).

Σύμφωνα με τη θέση του *Προλόγου*, η ιστορία των κοινωνικών σχηματισμών αποτελεί μια συνεχής και ομοιόμορφα ανερχόμενη ακολουθία των επιστημονικά παρατηρήσιμων αντιφάσεων της υλικής ζωής. Η ιδέα όμως ότι ο ιστορικός χρόνος είναι απλώς ένα άλλο όνομα για την *πρόοδο*, συνοδεύεται και από μια *οριστική κατεύθυνση* της ιστορίας, από μια, δηλαδή, *αναγκαία* σχέση μεταξύ των «αρχών» και του «τέλους» της (έστω κι αν ο Μαρξ πολλές φορές κατανοεί αυτό το τέλος ως την απαρχή μιας νέας ιστορίας). Η ιστορική διαδικασία *υποτάσσεται*, με άλλα λόγια, σε μια προϋπάρχουσα *τελεολογία*, η οποία προσδίδει έναν λογικό ειρμό στη διαδοχή των συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών και μετατρέπει τον κομμουνισμό σε «απαύγασμα» της *ορθολογικότητάς* της. Η μετάβαση της Ανθρωπότητας σ' αυτόν είναι *επικείμενη* στην ίδια την ιστορία. Το σχήμα του *Προλόγου*, επομένως, δεν είναι μόνο *ντετερμινιστικό* –λόγω της γραμμικότητάς του και λόγω του *αιτιακού* τρόπου που συνδέει τη μη-αντιστρεψιμότητα του ιστορικού χρόνου με το νόμο της *αδιάκοπης* ανάπτυξης της παραγωγικότητας της ανθρώπινης εργασίας (αν και οριακά δεν αποκλείει τη στασιμότητα ή την επιστροφή). Είναι επίσης και *φιναλιστικό*, μια υλιστική τροποποίηση του Χέγκελ που απλώς υποκαθιστά τον *ορθολογικό ντετερμινισμό* του τελευταίου (τη θέαση της ιστορίας ως μιας μεγάλης προοδευτικής αφήγησης της ελευθερίας) από την *υλική αιτιότητα*. Η αντιστροφή του, ωστόσο, αυτή δεν αποσύρει το ερώτημα γιατί οι «πραγματικές αντιφάσεις» συνυπάρχουν με μια αναπαράσταση της ιστορίας ως ολότητας που εκτυλίσσεται μέσω εξελικτικών σταδίων προς ένα κανονιστικό τέλος.¹⁴ Με τη διαίρεση ολόκληρης της ιστορίας σε μια «προϊ-

14. Από τη στιγμή που ο Μαρξ αποδίδει στον κομμουνισμό *ποιοτικές* συνδηλώσεις (υπερέκβαση της αλλοτρίωσης, αναγνώριση του ατόμου μέσα από τον άλλον, ανάδυση ενός νέου τύ-

στορία» και σε μια μέλλουσα ιστορία που θα οδηγήσει από το «βασιλείο της αναγκαιότητας» στο «βασιλείο της ελευθερίας» και στην εξάλειψη κάθε «προϊστορικού» ανταγωνισμού, η μετα-καπιταλιστική αταξική κοινωνία του Μαρξ αναπαράγει στο τέλος τη *φιλοσοφία της ιστορίας* της ιδεαλιστικής παράδοσης (Balibar, 1995: 88-94· Λεβίτ, 1985).

Πιο συγκεκριμένα, η ιδέα μιας ορθολογικότητας της ιστορίας, έχει δυο τουλάχιστον ατυχείς συνέπειες για τον Μαρξ. Κατά πρώτο λόγο, συνεπάγεται την περίεργη αντινομία ότι η αλλοτρίωση που υφίσταται ο *homo laborans* αποτελεί *αντικειμενική* προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της ελευθερίας. Και πράγματι, ο Μαρξ πολλές φορές την αναφέρει ως κάτι απαραίτητο για τη συνειδητοποίηση του προλεταριάτου του ιστορικού του ρόλου, δηλαδή, ως κάτι που προϋποτίθεται για τη χειραφέτηση της εργασίας από το κεφάλαιο και την επαναστατική πάλη προς την ανατροπή του καπιταλισμού.¹⁵ Εξυψώνοντας, όμως, την αλλοτρίωση σε συνθήκη δυνατότητας του *μέλλοντος*, αποδυναμώνει σαφέστατα την όλη κριτική που ασκεί στο καπιταλιστικό *παρόν*. Από μια δεύτερη σκοπιά, ο ταξικός αγώνας που υποτιθέμενα θα επέλθει από την «απ-αλλοτρίωση» της εργατικής δραστηριότητας, εμφανίζεται στο σχήμα του *Προλόγου* όχι τόσο ως μια *εξηγητική* της ιστορικής εξέλιξης αρχή, όσο το *συνολικό προϊόν* της λειτουργικής ασυμβατότητας δυνάμεων και σχέσεων που στην καπιταλιστική κοινωνία φτάνουν αναγκαστικά σε μια έσχατη κρίση. Ο ιστορικός υλισμός του Μαρξ παραβλέπει τον αγώνα για την εξουσία ως γενεσιουργό αίτιο της ιστορίας, την πάλη αυτή που κάνει την ποιοτική διαφορά στην εξέλιξη επιφέροντας απρόσμενα αποτελέσματα (*τυχαίότητα*) ή ακόμα και, σύμφωνα με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, «την κοινή καταστροφή των αντιμαχόμενων τάξεων» (MKK: 46). Το ζήτημα αυτό δεν συνδέεται μόνο με το ότι το αγωνιστικό πράττειν μπορεί να προωθήσει την ιστορία και προς την κακή της πλευρά (της κυριαρχίας και της καταστροφής). Την ίδια στιγμή αντιφάσκει πλήρως και προς τις ρητές αξιώσεις της *Νεωτερικότητας*. Αν η τελευταία συνεπάγεται τον αυτοχαρακτηρισμό μιας εποχής ως ενός απεριόριστου ανοίγματος προς το *νέο* και την *αέναη* δημιουργία, τότε η διακήρυξη του Μαρξ ότι το *δέον* (αυτό που θα έπρεπε να είναι) συνάγεται αναγκαστικά από το *είναι*, τείνει

που οικουμενικού ανθρώπου κ.λπ.), τον ερμηνεύει, δηλαδή, όχι μόνο ως το έσχατο στάδιο της βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά και ως το βασιλείο της *ελευθερίας*, είναι σαν να ανάγει το επίπεδο του *νοήματος* (ελευθερία) στο επίπεδο της *αιτιότητας* (αέναη πρόοδος), κι επομένως, σα να υποθέτει ότι ένα «πανούργο Πνεύμα» ενσωματώνεται στα γεγονότα της ιστορίας και τους προσδίδει μια τελεολογική δομή (Καστοριάδης, 1985: 63-81).

15. Η αλλοτρίωση είναι αναγκαία για τη συγκρότηση ταξικής συνείδησης, δηλαδή, για το πέρασμα από την «τάξη καθ' αυτή» (*in itself*) –το απλό γεγονός των κοινών συνθηκών ζωής– στην «τάξη για τον εαυτό της» (*for itself*) –το οργανωμένο πολιτικό κίνημα (ΓΓ: 85, 115-7, 126-7).

προς την ακύρωση κάθε *αληθινής* (καλής ή κακής και σε κάθε περίπτωση *δημιουργικής*) μεταγενέστερης ανάπτυξης, του ίδιου, δηλαδή, του ιστορικού χρόνου (Καστοριάδης, 1985).

Αντί Επιλόγου

Στην εργασία αυτή ισχυρίστηκα ότι οι *νόμοι* μέσα από τους οποίους ο Μαρξ κατασκευάζει μια επιστήμη των κοινωνικών σχηματισμών αλλά και μια αναπαράσταση της ιστορίας σε προοδευτικούς-τελεολογικούς όρους, υποσκάπτουν την κριτική που ασκεί στη Νεωτερικότητα διότι την τοποθετούν σ' ένα προκαθορισμένο *εξελικτικό* σχήμα ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον. Επιπρόσθετο αποτέλεσμα αυτής της νομοτελειακής καθοριστικότητας είναι ότι είναι αδύνατο να σκεφτούμε το πρόβλημα της συλλογικής *πράξης* με κάποιο εμμενή τρόπο, χωρίς, δηλαδή, να προϋποθέσουμε στην πορεία της ζωσας ιστορίας μια εξωτερική δρώσα δύναμη, αρχή ή «σχέδιο». Θα πρέπει να παρατηρήσουμε, ωστόσο, ότι παρόλο που το ζήτημα της ορθολογικότητας της ιστορίας (η αναπότρεπτη ολοκλήρωση της Νεωτερικότητας) στοιχειώνει σε κάθε περίπτωση το Μαρξικό πρόταγμα, σε καμία περίπτωση δεν το εξαντλεί. Κι αυτό διότι καθ' όλη τη διάρκεια του πνευματικού του βίου, ο Μαρξ ταλαντεύεται μεταξύ αυτής της «θετικής» θέσης της *Γερμανικής Ιδεολογίας* –όπου η κοινωνική πράξη παρουσιάζεται μέσα από μια επιστήμη της ιστορίας και ο κομμουνισμός ως αποτέλεσμα της «υλικής πληρότητας» του σύγχρονου κόσμου– και μιας ακτιβιστικής, ριζικά αρνητικής θέσης των *Θέσεων στον Φώνερμπαχ* – όπου η κοινωνική πράξη έχει προτεραιότητα πάνω στη θεωρησιακή σκέψη (ΘΦ 2η: 45) και ο κομμουνισμός εμφανίζεται ως προϊόν της «επαναστατικής», της «πρακτικά κριτικής» δραστηριότητας» (ΘΦ 1η: 45) που επέρχεται από το ολικό γκρέμισμα του παλαιού κόσμου. Απ' αυτήν τη δεύτερη άποψη, η ορθολογικότητα της ιστορικής εξήγησης του Μαρξ, δεν είναι η θεωρησιακή ορθολογικότητα της μηχανιστικής εξελικτικής εξήγησης, αλλά η πρακτική ορθολογικότητα που προέρχεται από τον ακατάπαυστο μετασχηματισμό των ίδιων των προϋποθέσεων και μορφών του ταξικού αγώνα: «[η] σύμπτωση της αλλαγής των περιστάσεων και της ανθρώπινης δραστηριότητας ή αυτοαλλαγής μπορεί να εξεταστεί και να κατανοηθεί ορθολογικά μονάχα σαν *επαναστατική πρακτική*» (ΘΦ 3η: 46). Ο αγώνας, με άλλα λόγια, να συλληφθεί το ουσιώδες νόημα της ιστορίας εγείρεται ως βαρυσήμαντο θεωρητικό ερώτημα μόνο όταν διατυπώνεται στο επίπεδο της *πολιτικής* πράξης. Λέει ο Γκιόργκι Μάρκος (Gyorgy Márkus) εκφράζοντας αυτήν τη δεύτερη θέση:

η ιστορία ως τέτοια, δεν έχει 'αντικειμενικό σκοπό': δεν είναι ούτε 'γεμάτη σημασία' ούτε 'χωρίς νόημα' *ανεξάρτητα* από τις συνειδητές ανθρώπινες δρα-

στηριότητες, οι οποίες όχι μόνο μπορούν να της αποδώσουν κάποιο νόημα αλλά να την *κάνουν* σημαντική... Σε τελευταία ανάλυση... η ιστορία θα έχει νόημα μόνο όταν οι ίδιοι οι ατομικοί δρώντες γίνουν ικανοί να ελέγξουν τις ιστορικές συνέπειες της δραστηριότητάς τους και να καθορίσουν την τροπή των πραγμάτων μέσω των συνειδητών και συλλογικών τους αποφάσεων (Márkus, 1978: 55).

Ο Μαοξ, όμως, ποτέ δεν κατόρθωσε να δώσει μια οριστική λύση σ' αυτή την αντινομία που κατέτρεξε το έργο του και ουσιαστικά στο τέλος περιέβαλλε το πρόταγμα της φιλοσοφίας της πράξης στη σκέπη της νομοτελειακής σκέψης της φιλοσοφίας της ιστορίας.

Βιβλιογραφία

- ΑΡΟΝ, Ραϋμόν (1994), *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης*, τόμ. Α', μτφρ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση.
- BALIBAR, Étienne (1995), *The Philosophy of Marx*, μτφρ. C. Turner, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Εκδόσεις Verso.
- BENHABIB, Seyla (1986), *Critique, Norm and Utopia: A study of the foundations of Critical Theory*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press.
- CARNOY, Martin (1984), *The State and Political Theory*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- COHEN, Gerald Allen (1978), *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Οξφόρδη, Clarendon Press.
- HABERMAS, Jürgen (1987), *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*, μτφρ. F.G. Lawrence, Κέμπριτζ, Polity Press.
- HELLER, Agnes (1984), «Marx and Modernity», *Thesis Eleven*, τχ. 8, Ιανουάριος, σσ. 44-61.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κορνήλιος (1985), *Η Φανταστική Θέσμιση της Κοινωνίας*, μτφρ. Σ. Χαλικιάς, Γ. Σπαντιδάκη, Κ. Σπαντιδάκη, Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα.
- KOLAKOWSKI, Leszek (1978), *Main Currents of Marxism: the Founders, the Golden Age, the Breakdown*, 3 τόμ., Οξφόρδη, Clarendon Press.
- LEVINE, Andrew (1978), «Alienation as Heteronomy», *The Philosophical Forum*, τόμ. 8, τχ. 2-4, σσ. 256-68.
- ΛΕΒΙΤ, Καρλ (1985), *Το Νόημα της Ιστορίας: Η φιλοσοφία της ιστορίας από τις Βιβλικές της απαρχές ως τους Marx και Burckhardt*, μτφρ. Μ. Μαρκίδης & Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση.
- MÁRKUS, Gyorgy (1978), *Marxism and Anthropology: The concept of human essence in the philosophy of Marx*, Netherlands, Van Gorcum Assen.
- MÁRKUS, Gyorgy (1982), «Alienation and Reification in Marx and Lukács», *Thesis Eleven*, τχ. 5/6, σσ. 139-61.
- ΜΑΡΞ, Καρλ (1975), *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, πρόλ. Λ. Κολλέτι, μτφρ. Μ. Γραμμένος, Αθήνα, Εκδόσεις Γλάρος.

- ΜΑΡΞ, Καρλ (1989), *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμ. Α', πρόλ. & μτφρ. Δ. Διβάρης, Αθήνα, Εκδόσεις Στοχαστής.
- ΜΑΡΞ, Κ. και ΕΝΓΚΕΛΣ, Φ. (1997), *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμ. Α' [περιλαμβάνει τον Πρόλογο στη Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας και τις Θέσεις για τον Φύνερμπαχ], μτφρ. & επιμ. Κ. Φιλίνης, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg.
- ΜΑΡΞ, Κ. και ΕΝΓΚΕΛΣ, Φ. (1999), *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εισ. Ε. Hobsbawm, μτφρ. Γ. Κόττης & Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο.
- MARX, Karl (1978), *Capital (selections)*, στο Robert C. TUCKER (επιμ.), *The Marx-Engels Reader*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, W.W. Norton & Company.
- RUNDELL, John (1989), *Origins of Modernity: The origins of modern social theory from Kant to Hegel to Marx*, Cambridge, Polity Press.
- WAGNER, Peter (1994), *A Sociology of Modernity: Liberty and discipline*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, Routledge.
- WAGNER, Peter (2001), «Modernity, Capitalism and Critique», *Thesis Eleven*, τχ. 66, Αύγουστος, σσ. 1-31.
- YACK, Bernard (1986), *The Longing for Total Revolution: Philosophical sources of social discontent from Rousseau to Marx and Nietzsche*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Κοσμάς (1994), *Ιστορία και Μέθοδος*, μτφρ. Α. Σακαλή, Αθήνα, Εκδόσεις Σμίλη.
- ZIZEK, Slavoj (1994), «How Did Marx Invent the Symptom?», στο S. ZIZEK (επιμ.), *Mapping Ideology*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, Verso.